

Roman Marcinek

historyk
Narodowy Instytut Dziedzictwa
Oddział Terenowy w Krakowie
Nr ORCID: 0000-0001-9985-2518

historian
National Institute of Cultural Heritage
Regional Office in Krakow
ORCID iD: 0000-0001-9985-2518

Zespół dawnego młyna na Wieczystej w Krakowie i jego właściciele

The Complex of an Old Mill in Krakow's Wieczysta District and Its Owners

Abstrakt

Zespół młynów na Wieczystej, do 1943 roku przysiółku wsi Rakowice, dziś przedmieściu Krakowa, zbudowała u progu lat 20. XX wieku spółka należąca do rodziny Wasserbergerów. Architektura przemysłowa obiektu nie nosła najwyższych wartości, była ściśle podporządkowana funkcjonowaniu jednego z największych młynów w II RP. Zakłady kilkakrotnie płonęły, były przebudowywane pod dyktando zmieniających się wymogów technologicznych. W roku 2002 produkcję przeniesiono do nowego zakładu. Stary młyn sprzedano spółce zamierzającej przekształcić teren w strefę budownictwa mieszkalnego, z wykorzystaniem i zachowaniem murów starszej części młyna. Młyna, który mimo swoich nie najwyższych walorów zabytkowych wrósł przez lata w pejzaż wschodniej strony miasta, stając się powszechnie rozpoznawanym znakiem tożsamości Wieczystej. Część niniejszego tekstu autor poświęcił niesłusznie zapomnianej rodzinie żydowskich przedsiębiorców i filantropów, których młyn był własnością.

Słowa kluczowe: zabytki techniki, młyn, adaptacja, zakład przemysłowy, cegła

Abstract

The complex of mills in the Wieczysta district, up to 1943 a hamlet of Rakowice village, currently the outskirts of Krakow, was built in the early 1920s by a company belonging to the Wasserberger family. Industrial architecture of the facility did not convey any outstanding values, as it was strictly subordinated to the operation of one of the largest mills in the Second Republic of Poland. The plant suffered from several fires and was redeveloped to suit changing technological requirements. In 2002, the production was transferred to a new plant. The old mill was sold to a company intending to transform this area into a residential complex, however preserving and using the walls of older parts of the mill. Although its historical values do not measure up to top ranks, the mill has rooted in the landscape of the eastern part of the city over the years, thus becoming a widely recognised symbol of Wieczysta's identity. Parts of this text are devoted to the undeservedly forgotten family of Jewish entrepreneurs and philanthropists who once owned the mill.

Keywords: industrial monuments, mill, adaptation, industrial plant, brick

Wstęp

Pierwsza wojna światowa to czas dojmującego głodu. Konieczność wyżywienia ogromnych mas wojska, wysłanie na front chłopów i robotników rolnych, zepchnięcie aprowizacji miast na daleki plan, w którym transporty mąki znalazły się za eszelonami i pociągami pancernymi – wszystko to sprawiło, że rozruchy głodowe i rabunki sklepów stały się w wojennej Europie codziennością. Na wsiach, wbrew pozorom, nie było lepiej: maszerujące armie uciekały się do bezwzględnych rekwizycji żywności. Kiedy Niemcy zajęli Królestwo Polskie, zaczęli rządy od zrabowania zapasów ziarna, paszy i tłuszczów, co było wprost związane z drastycznymi brakami na rynku wewnętrznym cesarstwa, powodującymi gigantyczne kolejki, drożyznę, wprowadzanie cen urzędowych

Foreword

World War I was marked by acute hunger. The need to feed massive numbers of the military, sending farmers and farm workers to the front line, pushing the victualling of the cities to the background, where transports of flour followed the echelons and armoured trains, made hunger-driven riots and plundering of shops part of an everyday life in the war-stricken Europe. Despite appearances, the situation in villages was no better: the marching armies resorted to merciless requisitions of food. When the Germans seized the Kingdom of Poland, they began their reign with robbing the stocks of grain, fodder and fats, which was directly related to drastic shortages on the Empire's internal market, leading to gigantic queues, increased costs, introduction of

wraz z systemem kartkowym. Na masową skalę zaczęto sprzedawać ersace imitujące prawdziwe produkty. W ślad za głodem szedł tyfus, dziesiątkując wynędzniałą ludność.

Nie lepiej było w monarchii habsburskiej, gdzie w roku 1914 zbiory były tak niskie, że władze prewencyjnie nakazały dodawanie do pieczywa mąki jęczmiennej, ziemniaczanej i kukurydzianej. Narodził się tzw. chleb wojenny (Kriegsbrot), a dodawane do niego kolejne wypełniacze coraz mniej miały wspólnego z żywnością. Sytuację pogłębił nieurodzaj ziemniaków, których plon spadł o połowę. Władze wprowadziły dni bezmięsne, zabraniając podawania także ryb, dań z masłem i oliwą.

Kraków, po odparciu Rosjan, znalazł się na tyłach frontu, co nie oznaczało, że żyło się lepiej. Owszem, nie było bezpośredniego zagrożenia życia i rekwizycji, ale przed sklepami stały długie kolejki. Faktyczną władzę nad miastem sprawowała armia, a służby kwatermistrzowskie miały za cel utrzymanie rytmicznych dostaw na front. Zaopatrzenie mieszkańców nie było ich priorytetem, a czarny rynek rozkwitał dzięki nieuczciwości części wojskowych¹. Krakowianie zaczęli nie dojeżdżać, a wkrótce głodować. Początkowo niedobory dotyczyły mięsa, ryżu, szlachetniejszych gatunków mąki itd., rychło brakło ziemniaków, kaszy, buraków, grochu². Cukier zastąpiono melasą.

Władze zamknęły granicę z Królestwem Polskim niemal na cały okres wojny, a z tamtejszych, pogranicznych terenów docierała do Krakowa spora część żywności. Dostęp do miasta ograniczono nawet rolnikom z najbliższych okolic, tradycyjnie dostarczających żywność krakowianom. Wynikało to z wojskowych restrykcji co do wstępu w obręb twierdzy³. Z Galicji Wschodniej trafiły do miasta i w okolicie Krakowa tysiące uchodźców. Wszyscy potrzebowali jedzenia. Na każdego przypadał tygodniowo niecały kilogram kartkowego chleba, co wśród najbiedniejszych powodowało głód, a ten wywoływał zamieszki. Rodziny karmiły chorych w szpitalach, więźniów z niskimi wyrokami zwalniano, bo nie było ich czym żywić. Głód odbił się na kondycji fizycznej krakowian, zwłaszcza dzieci (permanentny brak mleka)⁴. Odzyskanie niepodległości, utworzenie Polskiej Komisji Likwidacyjnej, rozbrojenie załogi Festung Krakau poprawiło nieco sytuację. Niedobory złagodziło otwarcie armijnych magazynów, przywrócenie

officially regulated prices together with food stamps. Substitutes of real products were sold on a massive scale. Hunger was followed by typhus that decimated the emaciated population.

The situation in the Habsburg Monarchy was far from ideal as well. In 1914, the crops were so low that the authorities preventively ordered adding barley, potato and corn flour to bread. During this period, the "Kriegsbrot" (wartime bread) was born while all the fillers added to it over time had less and less in common with food. The situation became even more dramatic as a result of potato crop failure, for the yield fell by a half. The authorities introduced meatless days, at the same time prohibiting the serving of fish and dishes containing butter and oil.

After repelling the Russians, Krakow was behind the front line, which nevertheless did not mean that life there became easier. Indeed, there was no direct threat to life and risk of requisitions, but the locals formed long queues in front of shops anyway. It was the army that actually governed the city while the target of the quartermaster services was to maintain regular supplies to the front line. Supplying the residents was not a priority, therefore the black market bloomed as a result of deceitfulness of some servicemen.¹ The residents of Krakow began to suffer from food shortages. Then they started starving. At first, the shortages concerned meat, rice, finer types of flour, etc. Soon, however, the scarcity included potatoes, groats, beetroots, and peas.² Sugar was replaced by molasses.

The authorities closed the borders with the Kingdom of Poland for nearly the entire period of the war while it was these borderlands that supplied Krakow with food in large part. Access to the city was restricted even for farmers from the immediate vicinity, who traditionally delivered food to the residents of Krakow. It was a result of military restrictions concerning access to the fortress.³ Thousands of refugees from the Eastern Galicia sought shelter in Krakow and its vicinity. All of them needed food. Each person was entitled to less than a kilogram of rationed bread per week, which caused hunger among the poorest, thus leading to unrest. Families provided food to the hospitalised while prisoners with light sentences were released as there was nothing to feed them with. Hunger left its mark on the

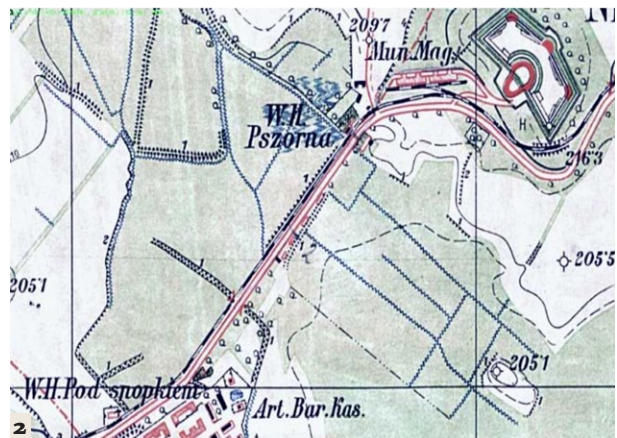
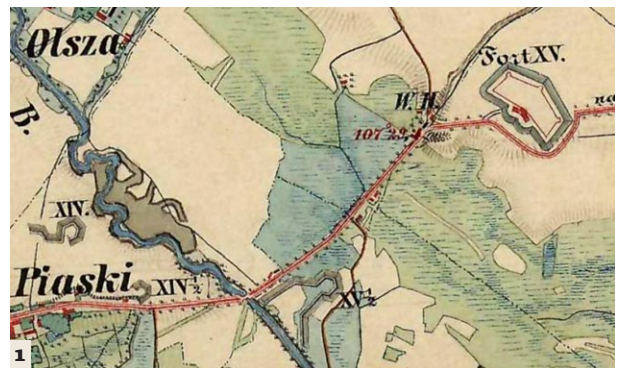
normalnych relacji handlowych z rolniczym zapleczem miasta. Reglamentację żywności zniesiono w 1921 roku, po zakończeniu wojny z bolszewicką Rosją. Doświadczenia głodowe Wielkiej Wojny z czasem wyparła trauma II wojny światowej, ale w latach 1919–1939 silnie zaznaczyły się one w mentalności krakowian.

Młyn na Wieczystej – etap I

Wspomnienie niedawnego głodu sprawiło, że zakłady przemysłowe branży spożywczej cieszyły się opieką władz (tak cywilnych, jak wojskowych), zainteresowaniem ludzi z kapitałem i życzliwym wsparciem prasy. Widziano w nich zaporę przed powrotem niedostatku. Powtarzano, by ze względów strategicznych zakłady takie „pozostawały wyłącznie w polskich rękach”³.

Na fali zainteresowania przetwórstwem żywności na początku lat 20. XX wieku powstała m.in. spółka komandytowa Łuszczarnie i Młyny Krakowskie⁶, której udziałowcami byli doświadczeni w tej materii podgórcy przedsiębiorcy: Herman (ojciec) oraz Ludwik i Maksymilian (synowie) Wasserbergerowie⁷. Jej celem było uruchomienie w bezpośrednim sąsiedztwie Krakowa zakładu przetwórczego, ale o skali bez porównania większej niż istniejące obiekty. Zakładana wielkość produkcji wymagała istnienia odpowiedniej infrastruktury.

Ostatecznie wybrano teren na wschód od Krakowa, w obrębie przysiółka Wieczysta, na pograniczu



1. Mapa topograficzna (1861-1864): tereny podmokłe graniczące z łąkami i polami ornymi; trakt mogiński wysadzony drzewami, widoczny most na Białucha i bastion (XV 1/2) chroniący przeprawę. Oznaczono kanały odprowadzające nadmiar wód. Naprzeciw dochodziła śródpolna droga; na północny wschód od niej, wzdłuż traktu, pierwsze elementy drewnianej zabudowy. Dobrze widoczny też fort Pszorna (XV). Zbiory autora

1. A topographic map (1861-1864): watery areas adjacent to meadows and arable land; the Mogiła Tract planted with trees, a bridge over Białucha and bastion (from the mid-15th century) protecting the crossing. Canals draining excess water have been marked. Opposite, a field path ran towards the tract; to the north-east of the path, along the tract, there are first elements of wooden development. The Pszorna fort (from the 15th century) is also clearly visible. Author's collections

2. Mapa topograficzna (ok. 1900 r.): na terenie opracowania widoczne rowy melioracyjne, a po północnej stronie traktu linia kolejowa. Zbiory autora

2. A topographic map (from approx. 1900): drainage ditches visible in the surveyed area; a railway line on the northern side of the tract. Author's collections

physical condition of the residents of Krakow, especially children (permanent lack of milk).⁴ Regaining independence, establishment of the Polish Liquidation Committee, and demilitarisation of the Festung Krakau's crew led to a slight improvement of the situation. Shortages were mitigated through opening military storages and restoring normal trade relations with the agricultural background of the city. Food rationing was abolished in 1921, following the war with the Bolshevik Russia. Experiences of hunger from the Great War were later driven out by the trauma of World War II, but in the years 1918-1939 they were clearly present in the common awareness of the Cracovians.

A mill in Wieczysta district – stage I

Memory of recent hunger led to a situation where food industry plants enjoyed protection of the civil and military authorities, attention of the wealthy, and kind support of the press. These plants were perceived as a barrier against scarcity. Time and again, it was repeated that for strategic reasons such plants should “remain solely in Polish hands”⁵



wsi Rakowice i Dąbie⁸. Z racji bliskiego sąsiedztwa granicy z Rosją tereny wokół naszpikowano infrastrukturą wojskową i techniczną Twierdzy Kraków. Rok 1918 całkowicie zmienił sytuację na tym terenie. Granica z Rosją przesunęła się o setki kilometrów, wojskowi stracili decydujący głos w sprawach miasta. Duże działki na zachód od fortu Pszorna stały się przedmiotem zainteresowania przemysłowców, pozostałe podzielono na niewielkie parcele budowlane⁹. Magnesem przyciągającym inwestorów była lokalizacja przy ważniej trasie komunikacyjnej – wzdłuż starego traktu mogińskiego biegła linia kolei wąskotorowej. Oddana do użytku w roku 1899, była przedsięwzięciem prywatnym, w formie spółki akcyjnej, ale budowę wspierało i miasto, i wojsko. Atutem liczącej 23 km linii był dostęp do bocznic zakładów przemysłowych (linia ta obsługiwała m.in. miejską rzeźnię, gazownię i elektrownię, prochownię na Grzegórkach oraz lotnisko w Rakowicach) i magazynów przy Dworcu Głównym. Droga i kolej (w 1901 roku oddano do użytku przystanek osobowy Kraków-Wieczysta¹⁰) sprawiły, że użyteczność tamtejszych gruntów wzrosła.

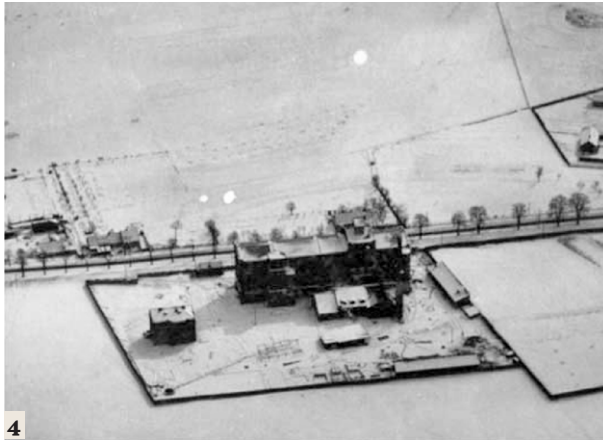
W latach 1921-1922 spółka Wasserbergerów przystąpiła do pozyskiwania gruntów oraz projektowania wielkiego młyna pomiędzy obecnymi ulicami: Mogiłską, Meissnera i Ładną¹¹ (nazwisko projektanta nie jest znane¹²). Zakład stanął na obszernej prostokątnej działce, przylegającej od północy do torów kolejowych. Dojazd do młyna prowadził także przez sąsiednią działkę (na planie z 1927 roku nazwaną „Parcelą gazowni miejskiej”), wpisaną od strony zachodniej w zakręt linii kolejowej.

Due to the increasing interest in food processing, the early 1920s saw the emergence of, among others, Łuszczarnie i Młyny Krakowskie [Krakow Husking Plants and Mills] Limited Liability Partnership,⁶ the shareholders of which were the entrepreneurs from the Pogórze district, boasting necessary experience in this regard: Herman (father), Ludwik and Maksymilian (sons) Wasserberger.⁷ Its aim was to open a processing plant in the immediate vicinity of Krakow, that would however operate on an incomparably larger scale than the existing facilities.

The assumed production volume required the existence of appropriate infrastructure.

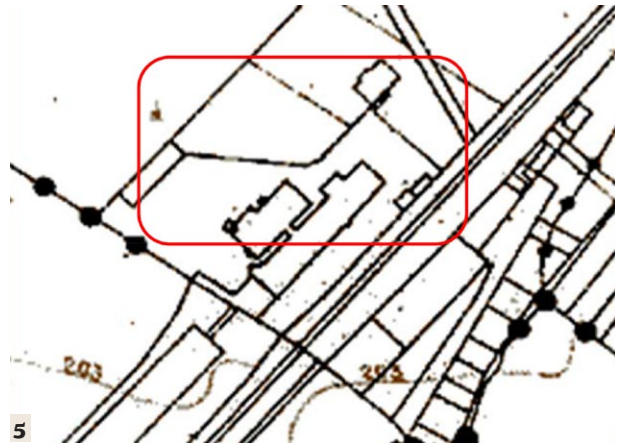
Ultimately, the area to the east of Krakow was selected, within the area of Wieczysta hamlet, on the border between Rakowice and Dąbie villages.⁸ Due to the closeness of the Russian border, the area around was packed with military and technical infrastructure of the Krakow Fortress. The year 1918 completely changed the situation in this region. The Russian border shifted several hundred kilometres away and the military lost their deciding vote when it came to urban affairs. Large areas of land to the west from the Pszorna fort became the subject of interest of entrepreneurs while other areas were divided into small plots for development.⁹ The location close to the important communication route – a narrow gauge railway line ran along the old Mogiła Tract – became a magnet for investors. The railway line, put into operation in 1899, was a private undertaking in the form of a joint stock company, but the construction was supported by both the city and the army. The true asset of the 23 km-long line was access to sidings of industrial plants (that line served, among others, a municipal slaughterhouse, gas plant and power plant, a powder mill in Grzegórkach, and an airport in Rakowice) as well as warehouses close to the Main Railway Station. The road and the railway (in 1901 the Kraków-Wieczysta passenger station was put into operation¹⁰) boosted the utility of the land in that area.

In the years 1921-1922, Wasserbergers' company began to acquire land and design a large mill between the current Mogiłska, Meissnera and Ładna streets¹¹



Po zaniechaniu pomysłu przeniesienia tu zakładu gazowniczego¹³ spółka Wasserbergerów bez trudu wydzierżawiła działkę (zespół młynów uznano za zakład strategiczny¹⁴), a z czasem przejęła ją w użytkowanie wieczyste. Najstarszymi przekazami archiwalnymi dotyczącymi zakładu są fotografie lotnicze okolic lotniska Rakowice-Czyżyny¹⁵.

W 1927 roku zakończono zasadniczy etap budowy. Młyny, wystawione w rolniczym krajobrazie, robiły imponujące wrażenie w czasach, gdy przemysł kojarzył się z potęgą ekonomiczną, a nie zagrożeniem ekologicznym; stąd entuzjazm „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”: *Uruchomiono zakład przemysłowy: łuszcarnię ryżu, pierwszą w Polsce, mającą olbrzymie znaczenie dla państwa. [...] Pod względem rozmiarów i technicznego wyposażenia takich łuszczarń, jak krakowska, jest zaledwie trzy lub cztery w Europie.*



(a designer's name remains unknown¹²). The plant was built on a large, rectangular plot, adjacent to the railway tracks from the north. Access road to the mill also ran across the neighbouring plot (referred to as a “Plot of the municipal gas plant” on the plan from 1927), limited from the west by the railway line's curve.

After the idea of relocating the gas plant here was scrapped,¹³ Wasserbergers' company easily leased the plot (the mill complex was recognised as a plant of strategic significance¹⁴), and later the plot was used within perpetual usufruct by the company. The oldest historical accounts concerning the plant are aerial photographs of the vicinity of the Rakowice-Czyżyny airport.¹⁵

The essential stage of construction was completed in 1927. The mills, erected amidst the agricultural landscape, made an electrifying impression in times when the industry was associated with economic strength instead of a threat to the environment; therefore, the enthusiasm expressed in “Ilustrowany Kurier Codzienny”: *A new industrial plant has been put into operation: a rice husking mill, the first one in Poland, being of immense importance for the state. [...] As regards the size and technical equipment of such plants, only three or four in Europe can equal to the Krakow husking mill. The plant, remaining solely in Polish hands, has the production capacity of 36 freight wagons a day.*¹⁶

Each resident of Krakow knows the frontage of brick facades along Mogilska Street, unified through the application of modest, lesene accentuations and rhythmical strips of windows. The buildings, made of brick and reinforced concrete, were covered with separate gable roofs. From the south-west, the line of buildings began with a spacious warehouse,¹⁷

3. Fotografia okolic lotniska Rakowice-Czyżyny, 1923 r. (widok od północnego wschodu): zespół uchwycono w trakcie prac budowlanych. Zbiory Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie

3. A photograph of the vicinity of the Rakowice-Czyżyny airport, 1923 (view from the north-east): the complex caught during construction works. Collection of the Museum of Polish Aviation in Krakow

4. Fotografia okolic lotniska Rakowice-Czyżyny, 1926 r. (od północnego zachodu): budynki głównego ciągu wyglądają na ukończone (usunięte rusztowania, uporządkowany teren), przy północno-wschodniej granicy piętrowy budynek administracyjny. Zbiory Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie

4. A photograph of the vicinity of the Rakowice-Czyżyny airport, 1926 (view from the north-west): buildings of the main section seem complete (removed scaffoldings, arranged area), a two-storey administrative building at the north-eastern border of the plot. Collection of the Museum of Polish Aviation in Krakow

5. Geodezyjna mapa Krakowa z roku 1927: dobrze widoczne rozplanowanie zakładu. Archiwum OT NID w Krakowie

5. A land survey map of Krakow from 1927: plant arrangement clearly visible. Archive of National Institute of Cultural Heritage, Regional Office in Krakow



Zakłady te, pozostające wyłącznie w polskich rękach, obliczone są na 36 wagonów dziennej produkcji⁶.

Każdemu krakowianinowi znana jest pierzeja ceglanych elewacji od strony ul. Mogiłskiej, ujednolicona skromną, lizenową artykulacją i rytmicznymi liniami okien. Budynki z cegły i żelbetu nakryto odrębnymi dachami dwuspadowymi. Od południowego zachodu ciąg obiektów rozpoczynał obszerny magazyn⁷, połączony drewnianym pomostem z niższym budynkiem kaszarni (3 kondygnacje). Dalej stał wyższy (6 kondygnacji) człon kaszarni, następnie budynek czyszczalni, a jeszcze dalej – młyn. Ciąg główny zamykał budynek z prostokątnym ryzalitem podwórzowym, mieszczący tzw. komory (silosy). Od północy (podworca) linia zabudowy była zmienna, zależna od głębokości budynku, którą dyktowały wymogi technologii i rozmiar maszyn. Usytuowano tam też równoległy parterowy budynek ryżowni oraz kotłownię z ceglany kominem. Zespół uzupełniły budynki pomocnicze: warsztaty, składy, wiaty. Na przełomie lat 1927 i 1928 wzniesiono kolejny magazyn.

Niestety, 6 października 1928 roku w północno-wschodniej części ciągu produkcyjnego, mieszczącej młyny, czyszczalnię i magazyny produktów gotowych, wybuchł pożar⁸. Podczas akcji gaśniczej obrażeń doznali strażacy Józef Sroka i Jan Matoń⁹. Wypadek dał pole spekulacjom – plotkowano, że był to tzw. pożar ubezpieczeniowy. W okresie stabilizacji monetarnej po roku 1924 „opłacalność” takich zdarzeń wzrosła. Według szacunków stanowiły one 30-40% wszystkich wypadków tego rodzaju¹⁰. Wprawdzie logika przeczyła oskarżeniom, ale plotka niosła się po Krakowie. Gdybyśmy mieli do czynienia z podpaleniem zleconym przez władze spółki, pożar winien strawić przede wszystkim ryżownię, zbędną w obliczu nowych regulacji, a oszczędziłby młyny. Argumentem

connected with the lower groat mill building (with 3 storeys) through a wooden bridge. Further, there was a taller section of the groat mill building (with 6 storeys), followed by a cleaning plant and, further still, a mill. The main line terminated with a building characterised by a rectangular avant-corps in the courtyard, and housing the silos. From the north (courtyard), the built-up line was variable, depending on the depth of a building dictated by technological requirements and size of machines. A parallel, single-storey rice husking building and a boiler house with a brick stack were also located in that area. The complex was supplemented with auxiliary buildings: workshops, warehouses, sheds. At the turn of 1928 another warehouse was erected.

Unfortunately, on 6 October 1928 a fire broke out in the north-eastern part of the production line comprising mills, a cleaning station, and warehouses of

6. Widok zespołu łuszcarni ryżu i młynów na Wieczystej w roku 1927, po zakończeniu inwestycji. „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 167, 19 VI 1927

6. A view of the complex of the rice husking plant and mills in Wieczysta district in 1927, after the completion of the investment. “Ilustrowany Kurier Codzienny”, no. 167, 19 June 1927

7. Pożar młyna, 6 X 1928, widok na elewację od ul. Mogiłskiej. Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej NAC), zespół: Koncern IKC Archiwum Ilustracji (dalej IKC), sygn. 1-G-2067-5

7. Fire of the mill, 6 October 1928, a view of the facade from the Mogiłska Street. The National Digital Archive (hereinafter: “NDC”), the complex: IKC Concern Illustration Archive (hereinafter: IKC), ref. no. 1-G-2067-5

8. Pożar młyna, 6 X 1928, widok od zaplecza. NAC, IKC, sygn. 1-G-2067-1

8. Fire of the mill, 6 October 1928, a view from the back facilities. NAC, IKC, ref. no. 1-G-2067-1

9. Pożar młyna, 6 X 1928, widok na elewację od ul. Mogiłskiej. NAC, IKC, sygn. 1-G-2067-3

9. Fire of the mill, 6 October 1928, a view of the facade from the Mogiłska Street. NAC, IKC, ref. no. 1-G-2067-3

10. Pożar młyna 6 X 1928, widok na elewację od ul. Mogiłskiej. NAC, IKC, sygn. 1-G-2067-4

10. Fire of the mill, 6 October 1928, a view of the facade from the Mogiłska Street. NAC, IKC, ref. no. 1-G-2067-4



podejrzliwych były matactwa Akcyjnego Banku Związkowego we Lwowie i powiązanego z nimi Leona Wasserbergera, formalnego wicedyrektora firmy Łuszczarnie i Młyny Krakowskie²¹.

Ekspansja

Zamykając w roku 1927 inwestycję na Wieczystej, Wasserbergerowie analizowali możliwość dalszej ekspansji. Dziennikarz „IKC” trafnie zauważył: *Zarządowi tych zakładów, na czele którego stoi dr [Maksymilian] Wasserberger, wyłącznie polski rynek nie wystarcza*²². W chwili gdy płonął młyn na Wieczystej, myśli i portfele inwestorów przyciągał zupełnie inny projekt – łuszczarnia ryżu w Gdyni, przetwórnia-gigant zaopatrywana drogą morską.

Wasserbergerowie mieli pomysł, ale ich kapitał nie wystarczał. Weszli w porozumienie z rodziną Mazurów. W przewidywanej spółce reprezentowali koneksje (minister przemysłu i handlu Eugeniusz Kwiatkowski pochodził z Krakowa), wspólnicy – pieniądze niezbędne na inwestycję tej skali.

Zawarto wstępne porozumienie i rozpoczęto negocjacje w sprawie wieloletniej dzierżawy terenów portowych. Reprezentanci udziałowców spotkali się

ready products.¹⁸ During the extinguishing, firefighters Józef Sroka and Jan Matoń suffered injuries.¹⁹ The incident gave rise to speculations – gossipers claimed it had been planned to extort insurance compensation. In the period of monetary stability after 1924, the “profitability” of such incidents grew. According to estimates, they accounted for 30-40% of all incidents of that type.²⁰ Although the logic contradicted the accusations, the gossip spread across Krakow. If the arson had been commissioned by the company’s authorities, the fire should have consumed the rice husking plant in the first place, as it became unnecessary in the light of new regulations, and would have spared the mills. The suspicious associated their arguments with trickeries of the Akcyjny Bank Związkowy SA in Lviv and of Leon Wasserberger connected with them – formally a deputy director of Łuszczarnie i Młyny Krakowskie company.²¹

Expansion

After closing the investment in Wieczysta in 1927, the Wasserberger family analysed the possibility of further expansion. As one “IKC” journalist rightly noted: *For the management board of this company,*



11

185-480-II

w Warszawie z ministrem Kwiatkowskim. Poprosili o przyznanie ulg i zostali wysłuchani. 15 września 1927 roku Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserberger i Spółka, Spółka Komandytowa w Krakowie podpisały umowę dzierżawy terenu w rejonie Nabrzeża Indyjskiego²³ (w tym 140 metrów własnego pirsu)²⁴. Na tym rządowa hojność się nie skończyła. Minister skarbu Ignacy Matuszewski zwolnił łuszczarnię ryżu od podatku przemysłowego i dochodowego, a rząd wydał preferencyjną taryfę celną na ryż surowy, importowany drogą morską, co dało właścicielom nader okazałą premię monopolową²⁵.

Biznesowa machina nabierała rozpędu. 22 października 1927 roku została zarejestrowana Łuszczarnia Ryżu Wasserberger i S-ka, Spółka Komandytowa w Gdyni, spółka-córka firmy krakowskiej. Była to pierwsza spółka powstała bezpośrednio na terenie portu gdyńskiego, a także pierwsza w mieście spółka o kapitale żydowskim²⁶. Przedsiębiorstwo Inż. K. Krzyżanowski i Ska błyskawicznie postawiło zespół budynków o powierzchni ponad 9 tys. metrów kwadratowych. Zainstalowano maszyny elektryczne; proces przetwarzania był zmechanizowany. Cykl technologiczny trwał 25 minut, w ciągu

chaired by Dr [Maksymilian] Wasserberger, the Polish market seems to be too little.²² While the mill in Wiczysta was on fire, thoughts and purses of investors were drawn to a completely different project – a rice husking plant in Gdynia, a gigantic processing plant supplied by sea.

The Wasserberger family had an idea, but were short of capital. Therefore, they entered into an agreement with the Mazur family. In the envisaged company, the Wasserbergers provided connections (the Minister of Industry and Trade, Eugeniusz Kwiatkowski, came from Krakow) while the partners had money necessary for an investment on such a scale.

An initial agreement was made and negotiations concerning a multi-annual lease of port area began. Representatives of shareholders held a meeting with Minister Kwiatkowski in Warsaw. They asked about the possibility of having concessions granted and were heard. On 15 September 1927 Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserberger and Copartnership, Limited Liability Partnership in Krakow signed a land lease agreement concerning a plot in the vicinity of the Indyjskie Quay²³ (including 140 metres of own jetty).²⁴ The government even went beyond that in its generosity. The Minister of Treasury, Ignacy Matuszewski, exempted the rice husking plant from industrial and income taxes while the government issued a preferential customs tariff for raw rice imported by sea, which gave the owners a considerable monopoly premium.²⁵

The business machine gained momentum. On 22 October 1927 Łuszczarnia Ryżu [Rice Husking Plant] Wasserberger and Copartnership, Limited Liability Partnership in Gdynia, a subsidiary of the Krakow company, was entered into the registers. It was the first company to be established directly within the Port of Gdynia and the first company in the city based on Jewish capital.²⁶ The company named Inż. K. Krzyżanowski i Ska swiftly erected a complex of buildings with a surface of over 9 thousand square

11. Reklamy spółki zwracały uwagę nowoczesnością i lapidarnością graficzną. Domena publiczna

11. Advertisements of the company drew attention with their modernity and graphic conciseness. Public domain

12. Łuszczarnia ryżu w gdyńskim porcie. Fotopolska.eu

12. Rice husking plant in the Port of Gdynia. Fotopolska.eu



12

doby przerabiano 500 ton ryżu. Waław Sieroszewski pisał: „Pięciopiętrowa, biało-czerwona, pasiasta fasada z dala rzuca się w oczy [...]. Jest największym tego typu przedsiębiorstwem nie tylko w Polsce, ale i w Europie”²⁷. Rozmach budził uznanie: „Nowo wystawione budynki »Łuszczarni i Młynów Krakowskich« w Gdyni są dowodem świadomej i w przyszłość wnikającej inicjatywy krakowskiego mieszczaństwa”²⁸. W Krakowie tej aktywności przyglądano się z uwagą; spółka z Mazurami zachwiała tradycyjnym wśród kupców zaufaniem do Hermana Wasserbergera (ojca)²⁹. Niesłusznie, bo nie były to przywileje nadzwyczajne. Stawki gdyńskiego czynszu ustalono na bardzo niskim poziomie, ale w zamian inwestor musiał włożyć kwotę zwolnienia z należności w urządzenie portowe bądź flotę. Po wygaśnięciu umowy dzierżawnej zainstalowane urządzenia miały przejść na własność Skarbu Państwa.

Kontestowaną przez konkurencję umowę rząd podpisał w maju 1927 roku ze Związkiem Kopalń Górnośląskich, który zainstalował na Nabrzeżu Szwedzkim pierwszą w Europie wyrotnicę wagonów o dużej wydajności. Kolejnym przedsiębiorstwem były Zakłady Przemysłu Tłuszczowego i Olejarskiego „Union”³⁰.

W 1928 roku powołano firmę Polski Przemysł Ryżowy spółka z o.o. w Krakowie; część prasy uznała ją za kartel, część za syndykat. Wstąpiło do niej początkowo 6 łuszczarni, w tym Łuszczarnia i Młyny Krakowskie oraz łuszczarnia z Gdyni³¹, której uroczyste poświęcenie miało miejsce 1 maja 1928 roku. Produkcja ruszyła 15 kwietnia 1929 roku³², gdy Ministerstwo

metres. Electric machines were installed; the processing chain was mechanical. The process cycle lasted 25 minutes; 500 tons of rice were processed every day. Waław Sieroszewski wrote: “A conspicuous five-storey, white-and-red, striped façade [...]. This is the largest company of that type not only in Poland, but also in Europe.”²⁷ The panache aroused appreciation: “Newly erected buildings of the ‘Łuszczarnia i Młyny Krakowskie’ in Gdynia constitute a proof of initiative of the Krakow bourgeoisie that is full of awareness and future-oriented.”²⁸ In Krakow, this activity was observed with attention; the partnership with the Mazur family wavered the trust the merchants traditionally had in Herman Wasserberger (father).²⁹ These feelings were ungrounded, as the said privileges were not extraordinary. Rent rates in Gdynia were indeed set at a very low level, but in turn the investor had to put the exempted amount into port equipment or fleet. After the expiry of the lease agreement, the installed equipment was supposed to become property of the State Treasury.

The agreement, contested by competitors, was signed in May 1927 between the government and the Association of Upper Silesian Mines, which installed Europe’s first high-capacity wagon tippler at the Szwedzkie Quay. Another company which signed the agreement was the “Union” Fat and Oil Industry Plant.³⁰

In 1928, Polski Przemysł Ryżowy [Polish Rice Industry] Limited Liability Company was established in Krakow; some of the press perceived it as a cartel, some as a syndicate. At first, 6 husking plants

Przemysłu i Handlu poleciło koncentrację przemianu ryżu w Gdyni, pozostałe łuszcarnie ryżu w kraju zamieniając obligatoryjnie na kaszarnie³³. Monopolizacja spowodowała liczne spory i zgłaszane jawnie przez prasę zarzuty korupcyjne³⁴. Jednak pieniądze płynęły szeroką strugą. Firma zaopatrywała rynek krajowy, eksportowała do Wielkiej Brytanii, Szwecji,

joined the company, including Łuszczarnia i Młyny Krakowskie and a husking plant from Gdynia,³¹ the ceremonial blessing of which took place on 1 May 1928. Production began on 15 April 1929,³² when the Ministry of Industry and Trade ordered the concentration of rice husking in Gdynia, obligatorily transforming other rice husking plants in the country



13

Norwegii, Austrii, Estonii, Łotwy, Finlandii, Turcji, Grecji i Włoch. Korzystając z koniunktury, zrobiła kolejny krok – wybudowała pierwszą w kraju Fabrykę Krochmalu Ryżowego, Protein i Paszy Ryżowej³⁵.

Na początku lat 30. powstała nowa firma Polsko-Gdański Przemysł Ryżowy Sp. z ogr. odp. Jej siedzibą była nowoczesna, krakowska kamienica przy pl. Kossaka 1, wzniesiona według projektu Stefana Landsbergera z roku 1931. Tu też działało „Centralne biuro komisowej sprzedaży ryżu wszelkich gatunków z łuszcarni na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej i Wolnego Miasta Gdańska”. W połowie lat 30. w Gdyni wybuchła wielka afera korupcyjno-podatkowa. Długotrwałe, pełne emocji postępowanie przerwała wojna. Zarzuty nie dotyczyły personalnie Wasserbergerów, lecz ich współników, rodziny Mazurów. Prasa, zwłaszcza endecka i katolicka, zajmowała się aferą z upodobaniem aż do wybuchu wojny³⁶, a wieści – cóż, że niepotwierdzone – o zarobkach udziałowców w wysokości miliona złotych miesięcznie robiły na czytelnikach wrażenie³⁷. Pełne ręce pracy związanej z rozplątywaniem supła wzajemnych zależności i należności miały sądy³⁸ i urzędy skarbowe³⁹.



14

into groat milling plants.³³ Monopolisation aroused numerous disputes and corruption accusations formulated openly by the press.³⁴ Nevertheless, a wide stream of money kept flowing. The company supplied the domestic market and exported rice to Great Britain, Sweden, Norway, Austria, Estonia, Latvia, Finland, Turkey, Greece, and Italy. Taking advantage of prosperity, the company took another step – it built the first Rice Starch, Proteins and Rice Fodder Manufacturing Plant in the country.³⁵

In the early 1930s, a new company was established: Polish-Gdańsk Rice Industry Ltd. Its headquarters were located in a modern tenement house in Krakow, at 1 Kossaka Square, erected according to the design by Stefan Landsberger from 1931. “The central office for consignment sale of all types of rice from husking plants in the Republic of Poland and Free City of Gdansk” was also located there. In the mid-1930s, a massive corruption and fiscal scandal broke out in Gdynia. Lengthy and emotional proceedings were disrupted by the war. Accusations did not concern the Wasserberger family, but their partners – the Mazur family. The press, especially associated with National Democrats and Catholics, took

Łuszczarnie i Młyny Krakowskie

SPÓŁKA KOMANDYTOWA W KRAKOWIE
BIURO PRZY UL. ŚW. MARKA 21

15

TELEFONY: 152-50, 142-77

Młyn na Wieczystej – etap II

Młyn na Wieczystej pozostawał w cieniu europejskich interesów Wasserbergerów. Po pożarze w roku 1928 spółka otrzymała od Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Orzeł”⁴⁰ 123 tysiące dolarów odszkodowania. Odbudowa zakładu musiała zostać wpisana w nową sytuację rynkową. Zgodnie z zaleceniami ministerstwa zrezygnowano z łuszczarni ryżu (urządzenia częściowo przeniesiono do Gdyni), uruchomiono tylko młyny zbożowe i kaszarnie⁴¹.

Do 1930 roku odbudowano spalone człony młynów i nowocześnie je wyposażono. Pozostawiono bryły i ukształtowania elewacji, przebudowano wnętrza, wprowadzając żelbetową konstrukcję nośną i stropy. Główny ciąg zabudowy uzupełniono od północnego wschodu o pięciokondygnacyjne człony późniejszej pakowni (o konstrukcji żelbetowej i ceglanych elewacjach nawiązujących do okolicznych budynków). Uruchomiono wewnętrzną bocnicę kolejową (m.in. w miejscu zbędnej w zaistniałej sytuacji ryzowni), która obsługiwała magazyny⁴².

W 1930 roku młyn, zatrudniający 73 pracowników, wyprodukował 29,7 tysięcy ton artykułów zbożowych. W 1936 roku odnotowano wzrost produkcji, której wartość osiągnęła 5,5 miliona złotych. Młyny

pleasure in covering the affair until the war,³⁶ and the news – regardless of the lack of confirmation – about shareholders’ income in the amount of one million zlotys per month shocked the readers.³⁷ Courts³⁸ and tax offices were busy trying to disentangle mutual interdependencies and claims.³⁹

A mill in Wieczysta district – stage II

The mill in Wieczysta remained in the shadow of European business of the Wasserberger family. After the fire of 1928 the company received compensation of 123 thousand dollars from “Orzeł” [“Eagle”] Insurance Company.⁴⁰ Reconstruction of the plant had to be inscribed in the new market situation. In line with the recommendations of the Ministry, the development of the rice husking plant was abandoned (the equipment was partially relocated to Gdynia) and only grain and groat mills were put into operation.⁴¹

Until 1930, the burned down sections of mills were reconstructed and equipped with modern devices. The bodies of buildings and shapes of facades were left intact while the interiors were remodelled through introducing reinforced concrete load-bearing structure and ceilings. The main line of buildings was supplemented from the north-east by five-storey sections of a later packaging plant (with a reinforced concrete structure and brick facades resembling the nearby buildings). An internal railway siding was

13. Reklamy spółki zwracały uwagę nowoczesnością i lapidarnością graficzną. Domena publiczna

13. Advertisements of the company drew attention with their modernity and graphic conciseness. Public domain

14. Krakowska siedziba spółki Polsko-Gdański Przemysł Ryżowy przy pl. Kossaka 1. Fot. R. Marcinek

14. The headquarters of the Polsko-Gdański Przemysł Ryżowy company in Krakow at 1 Kossaka Street. Photo by R. Marcinek

15. Reklamy spółki zwracały uwagę nowoczesnością i lapidarnością graficzną. Domena publiczna

15. Advertisements of the company drew attention with their modernity and graphic conciseness. Public domain

16. 1934, WIG, mapa szczegółowa Polski 1 : 25 000. Dobrze widoczne zabudowania młyna oraz bocznice po południowej i północnej stronie zakładu. Archiwum OT NID w Krakowie

16. 1934, WIG, a detailed map of Poland 1 : 25 000. The mill buildings and railway sidings on the southern and northern side of the plant are clearly visible. Archive of National Institute of Cultural Heritage, Regional Office in Krakow





17

przetwarzały dziennie 105 ton pszenicy, 20 ton żyta i 15 ton jęczmienia. Pod koniec lat 30. XX wieku zakład należał do największych w Polsce, zatrudniał około 100 pracowników⁴³. Zarząd krakowskiego oddziału (teoretycznie spółki-matki) mieścił się przy ul. św. Marka 21⁴⁴.

Po wybuchu II wojny światowej władze okupacyjne przejęły w pierwszym rzędzie zakłady o znaczeniu kluczowym, jak młyn Wasserbergera czy zakłady tytoniowe. Początkowo zakład podlegał Zarządowi Miejskiemu; po kilkumiesięcznym funkcjonowaniu pod zarządem komisarycznym, w sierpniu 1940 roku, został przejęty przez rząd GG. Nosił teraz nazwę „Łuszczarnie” Krakauer Grossmüllten, Wiczystastrasse 72, a zarządzali nim Niemcy: Kurt Kozuszek i Arthur Fuerst⁴⁵. Największy zakład tego typu w Generalnej Guberni, wyposażony w nowoczesne maszyny i urządzenia, uznano za kluczowy w przemyśle spożywczym i uprzywilejowany w przydziałach surowców. Nie była to też wyłącznie eksploatacja. Niemiecki zarząd modernizował zakład: zbudowano elektryczny dźwig towarowo-osobowy (1941)⁴⁶ i obiekty pomocnicze oraz techniczne⁴⁷. Po reformie administracyjnej GG cały teren zakładu znalazł się w granicach miasta. Większości rodziny Wasserbergerów, ludziom z pewnością nietuzinkowym, udało się uniknąć Zagłady.

Właściciele

Inicjatorem i *de facto* zarządzającym firmy Łuszczarnie i Młyny Krakowskie była głowa rodu, zamożny krakowski kupiec Herman (Hirsch) Wasserberger (1867-1946), syn Eliasa i Mindel⁴⁸. Spowinowacony

put into operation (among others, in place of an unnecessary rice husking plant), which served the warehouses.⁴²

In 1930 the mill, employing 73 workers, produced 29.7 thousand tons of grain products. The year 1936 saw an increase in production, the value of which reached 5.5 million zlotys. The mills processed 105 tons of wheat, 20 tons of rye, and 15 tons of barley per day. In the late 1930s, the plant was one of the largest in Poland and employed around 100 persons.⁴³ The



18



19

z wpływową rodziną Landauów (jego szwagrem był wiceprezes Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie dr Hirsch Landau), był właścicielem lub udziałowcem licznych przedsięwzięć handlowych, m.in. Spółdzielni „Konsumcja”, Składu towarów korzennych i żelaznych „Pod Białym Orłem” na Rynku Podgórskim, młyna w Bieńczycach⁴⁹. Prowadził interesy na skalę międzynarodową, a o jego kredyt kupiecki pytały w imieniu kontrahentów niemieckie wywiadownie gospodarcze⁵⁰. W domu przy ul. Krakusa 8,

17. W 1934 r. firma Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserberger i Ska. Spółka Komandytowa zastrzegła w Urzędzie Patentowym wzory etykiet. Źródło: „Wiadomości Urzędu Patentowego”, R. XII, z. 4, 30 IV 1935, s. 232-233; (https://uprp.gov.pl/sites/default/files/wup/1935/04/wup04_1935.pdf)

17. In 1934, The company of Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserberger i Ska. Spółka Komandytowa registered its label patterns in the Patent Office. “Wiadomości Urzędu Patentowego”, year XII, issue 4, 30 April 1935, pp. 232-233; (https://uprp.gov.pl/sites/default/files/wup/1935/04/wup04_1935.pdf)

18. Urządzenia produkcyjne, tzw. łuszczarnie w młynie. 16 VII 1940. NAC, zespół Wydawnictwo Prasowe Kraków-Warszawa, sygn. 2-6619

18. Production equipment, the so-called husking manufactories within the mill. 16 August 1940. NAC, the complex, Press Publishing Kraków-Warszawa, ref. no. 2-6619

19. Dom przy ul. Krakusa. Fot. R. Marcinek

19. A house in Krakusa Street. Photo by R. Marcinek

20. Tablica pamiątkowa na budynku przy ul. Krakusa. Fot. R. Marcinek

20. The commemorative plaque on the building in Krakusa Street. Photo by R. Marcinek



20

management board of the Krakow branch (theoretically a parent company) had its headquarters at 21 St Mark Street.⁴⁴

After the outbreak of World War II, the occupying authorities seized strategic plants, such as Wasserberger's mills or tobacco plants, in the first place. Initially, the plant was subordinate to the City Board; after several months of functioning under the board of commissioners, in August 1940, it was taken over by the authorities of the General Government, renamed as “Łuszczarnie” [“Husking Plants”] Krakauer Grossmüllten, Wiczystastrasse 72, and was administered by Germans: Kurt Kozuszek and Arthur Fuerst.⁴⁵ The largest plant of that type in the General Government, equipped with modern machines and devices, was recognised as crucial for the food industry and therefore was privileged when it came to allocation of raw materials. It did not mean exploitation only. The German administration modernised the plant: an electric cargo and passenger crane was built (1941)⁴⁶ as well as auxiliary and technical facilities.⁴⁷ After the administrative reform of the General Government, the entire plant area became a part of the city. The majority of the Wasserberger family, who could certainly be recognised as unconventional persons, managed to avoid the Holocaust.

Owners

Herman (Hirsch) Wasserberger (1867-1946), son of Elias and Mindel, a head of the family and a wealthy merchant from Krakow, was an initiator and actually an administrator of Łuszczarnie i Młyny Krakowskie company.⁴⁸ Related to the influential Landau family

stanowiącym wiano jego żony Amalii (Malki) z domu Goldfluss (1869–1936), rodzina Wasserbergerów mieszkała do roku 1925. Po przeprowadzce działała tam należąca do nich „Hurtownia Aprowizacyjna” sp. z o.o.⁵¹ Tenże adres przedsiębiorca ujawniał w książce telefonicznej jeszcze w roku 1929⁵².

Po wyprowadzce z Podgórze Wasserbergerowie zamieszkali (wraz z dziećmi i ich rodzinami) przy ul. Kościuszki 32⁵³, w kamienicy wybudowanej w 1925 roku według projektu Henryka Rittera; w 1931 roku ich mieszkanie przebudował Bogdan Treter⁵⁴.



Wasserbergerowie byli nie tylko majątni, ale także szanowani – on jako kupiec, ona jako działaczka społeczna⁵⁵.

Wasserbergerowie łożyli na cele niezbyt popularne w krakowskiej społeczności żydowskiej, m.in. na krakowski Salon Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych⁵⁶ czy budowę Nowego Gmachu Muzeum Narodowego. Większym zrozumieniem cieszyły się działania na cele dobroczynne. Rodzinny dom przy ul. Krakusa Amalia darowała testamentem „na wieczne czasy sierotom żydowskim” na przytułek⁵⁷. Regulamin Towarzystwa na Rzecz Sierot określał wiek wychowanków (od 6 do 14 lat), ich liczbę (maksymalnie 90 osób) i zakres edukacji. Dzieci uczęszczały do szkół, przygotowywano je do zawodów rzemieślniczych, wdrażano w zasady judaizmu. Kres nadszedł 28 października 1942 roku: młodsze dzieci wywieziono wozami w nieznanym kierunku, starsze trafiły wraz z opiekunami Dawidem Kurzmannem i Anną Feuerstein do obozu zagłady w Bełżcu⁵⁸. W 1948 roku zlikwidowano stowarzyszenie, dwa lata później zaczęto przejmować jego majątek⁵⁹.

(Dr Hirsch Landau, deputy chair of the Jewish Community of Krakow, was his brother-in-law), he was an owner or shareholder of numerous commercial undertakings, among others, “Konsumcja” cooperative, Skład towarów korzennych i żelaznych [Spice and Iron Goods Shop] “Pod Białym Orłem” in Rynek Podgórski, and a mill in Bieńczyce.⁴⁹ He conducted business on an international scale and his trade credit was a subject of interest of German economic intelligence agencies, on behalf of his counterparties.⁵⁰ The family lived in a house at 8 Krakusa Street, a dowry of his wife Amalia (Malka) nee Goldfluss (1869-1936), until 1925. After they moved out, Provisioning Wholesaler Ltd [“Hurtownia Aprowizacyjna” sp. z o.o.] belonging to the Wasserberger family operated at that address.⁵¹ The same address of the entrepreneur continued to be published in a phone book until 1929.⁵²

From Pogórze district, the Wasserberger family moved (together with children and their families) to 32 Kościuszki Street,⁵³ to a tenement house erected in 1925 according to the design of Henryk Ritter; in 1931 their apartment was redeveloped by Bogdan Treter.⁵⁴ The Wasserbergers were not only wealthy, but also respected – Herman as a merchant, Amalia as a social activist.⁵⁵

The Wasserbergers donated money for purposes enjoying low popularity among the Jewish community in Krakow, among others, the Krakow Salon of the Society of Friends of Fine Arts⁵⁶ or the construction of a new building of the National Museum. Charitable actions were better understood. A family house at Krakus Street was donated by Amalia in her last will to serve as a shelter “for eternity to Jewish orphans”.⁵⁷ Regulations of the Society for Orphans determined the age of foster children (6-14), their number (90 persons at the maximum) and the scope of education. Children attended schools, were prepared to works as craftsmen, and were introduced to the principles of Judaism. 28 October 1942 marked the end of the orphanage: younger children were taken away on carriages in an unknown direction, the older ones were transferred to the extermination camp in Bełżec together with Dawid Kurzmann and Anna Feuerstein – their caretakers.⁵⁸ In 1948, the Society was liquidated and two years later its property began to be seized.⁵⁹



Kolejną tablicę wdzięczności dla Wasserbergerowej, pochowanej na starym cmentarzu żydowskim w Płaszowie, odsłonięto w 1936 roku na ścianie synagogi Menachem Awejlim przy ul. Stromej 9⁶⁰. Wdowiec uczcił zmarłą z prawdziwym gestem – w 1937 roku ufundował duży, nowoczesnie urządzone oddział ambulatoryjny szpitala żydowskiego przy ul. Skawińskiej⁶¹. W sprawozdaniu z uroczystości położenia kamienia węgielnego (7 XI) reporter „Gazety Gminnej” pisał: *Następnie prezydent dr Landau przedstawił rolę, jaką odgrywa szpital żydowski w społeczeństwie żydowskim, szczególnie w obecnych ciężkich warunkach, sytuację w jakiej znalazł się ostatnio szpital, konieczność jego rozbudowy oraz genezę nowego pawilonu. Dr Landau podkreślił, że realizację tego dzieła zawdzięczyć należy Rodzinie błp. Amalii Wasserbergerowej, która dla uczczenia pamięci Zmarłej ufundowała wspaniałomyślnie ten pawilon sumptem 115 000 zł, i składa imieniem Gminy Żydowskiej najgorętsze podziękowanie*⁶².

Firma, jak wspomniano, miała charakter rodziny, a jej udziałowcami – obok Hermana (Hirscha) Wasserbergera – byli synowie oraz spowinowaczone poprzez małżeństwa córki rodziny Anhaltów⁶³ i Gutentagów⁶⁴. Odrębną pozycję miał stary wspólnik ojca, obywatel Szwajcarii Reizer⁶⁵. Właśnie dzięki szwajcarskim koneksjom niemal cała rodzina

Another plaque expressing gratitude to Amalia Wasserberger, who was buried in the old Jewish cemetery in Płaszów, was unveiled in 1936 on the wall of the Menachem Awejlim synagogue at 9 Stroma Street.⁶⁰ The widowed husband commemorated his late wife with a momentous gesture – in 1937 he founded a large, modernly equipped outpatient ward of the Jewish Hospital in Skawińska Street.⁶¹ In his report from the ceremony of laying a cornerstone



(7 October), a reporter of “Gazeta Gminna” wrote: *Next, the president, Dr Landau, discussed the role played by the Jewish Hospital in the Jewish community, especially under current hard conditions, the situation of the hospital which has occurred recently, the need for hospital extension, and the origin of the new pavilion. Dr Landau emphasised that the execution of this undertaking was owed to the family of Amalia Wasserberger, of blessed memory, who to commemorate the deceased had magnanimously founded this pavilion by donating 115,000 zlotys, therefore Dr Landau expresses utmost gratitude on behalf of the Jewish Community.*⁶²

As mentioned before, the company was a family-run one and its shareholders included – apart from Herman (Hirsch) Wasserberger – his sons and the Anhalt⁶³ and Gutentag⁶⁴ families related through marriages of Wasserbergers’ daughters. Herman Wasserberger’s old business partner, citizen of Switzerland named Reizer,⁶⁵ held a different position. It was owing to the Swiss connections that nearly the entire family survived the German occupation through obtaining the right to leave Europe in Winter of 1939.

21. Dom rodzinny przy ul. Kościuszki. Fot. R. Marcinek

21. The family’s house in Kościuszki Street. Photo by R. Marcinek

22. „Nowy Dziennik”, 31 I 1936

22. “Nowy Dziennik”, 31 January 1936

23. Rabin S. Kornitzer udziela błogosławieństwa rozbudowie szpitala; z prawej Herman Wasserberger z synami. „Gazeta Gminna. Organ urzędowy Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie”, 25 XI 1937, s. 4

23. Rabbi S. Kornitzer gives his blessing to the extension of the hospital; Hermann Wasserberger with his sons seen on the right. “Gazeta Gminna. Organ urzędowy Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie”, 25 November 1937, p. 4



24

przeżyła niemiecką okupację, uzyskując zimą 1939 roku prawo opuszczenia Europy.

W szwajcarskim archiwum spraw zagranicznych zachowała się korespondencja w tej sprawie z władzami niemieckimi⁶⁶. Herman Wasserberger zmarł 26 maja 1946 roku w Nowym Jorku. Pochowano go w Queens.

Synowie Hermana i Amalii to:

- dr praw Maksymilian Wasserberger (1894-1975), który ożenił się z Klarą Biegeleisen, córką Samuela i Rivki; podczas okupacji zdołał przedostać się (z córką Ireną, ur. 1921) przez Szwajcarię do Brazylii (1940), a stamtąd do USA⁶⁷; losów jego żony autor nie zdołał ustalić.
- Ludwik Wasserberger (1896-1981)⁶⁸, który ożenił się z Erną Wanderer, córką Dawida i Leonory; podczas okupacji oboje zdołali przedostać się przez Szwajcarię do Brazylii (1940), a stamtąd do USA⁶⁹. Wasserbergerowie mieli też cztery córki:
- Minę (ur. 1899), po mężu Lewkowicz, która w 1940 roku dotarła do Brazylii (data śmierci nieznana);
- Runię (Ruth, ur. 1904), żonę Jakuba Tobiasza Lewkowicza (1902-1972)⁷⁰, która wraz z mężem w 1940 roku dotarła do Brazylii, a stamtąd do USA;

Correspondence concerning this case with German authorities has survived in the Swiss archive of foreign affairs.⁶⁶ Herman Wasserberger died on 26 May 1946 in New York. He was buried in Queens.

Herman and Amalia's sons were:

- Maksymilian Wasserberger, PhD in Law (1894-1975), who married Klara Biegeleisen, daughter of Samuel and Rywka; during the occupation he managed to escape through Switzerland to Brazil and further to the US with his daughter Irena, born 1921;⁶⁷ the author has not managed to establish the fate of Maksymilian Wasserberger's wife.
- Ludwik Wasserberger (1896-1981),⁶⁸ who married Erna Wanderer, daughter of Dawid and Leonora; during the occupation they both managed to escape through Switzerland to Brazil (1940) and further to the US.⁶⁹

The Wasserbergers also had four daughters:

- Mina (born 1899), married name Lewkowicz, who managed to reach Brazil in 1940 (date of death unknown);
- Runia (Ruth, born 1904), wife of Tobiasz Lewkowicz (1902-1972),⁷⁰ who managed to reach Brazil in 1940 with her husband, to travel further to the US;



25

- Sarę (ur. 1908), żonę dr. Artura Gutentaga (ur. 1902), która w 1940 roku dotarła wraz z córką do Brazylii, a stamtąd do USA;
- Annę (1910–2007), żonę Stefana Edwarda Landaua (1898–1962), która wraz z mężem i dziećmi w 1940 roku dotarła do Brazylii.

Potomkowie rodziny Wasserbergerów do dziś mieszkają w Brazylii i Stanach Zjednoczonych.

- Sara (born 1908), wife of Dr Artur Gutentag (born 1902), who managed to reach Brazil with her daughter in 1940, to travel further to the US;
- Anna (1910–2007), wife of Stefan Edward Landau (1898–1962), who managed to reach Brazil with her husband and children in 1940.

Descendants of the Wasserberger family have lived in Brazil and the US to this day.

Młyn na Wieczystej – III etap

Po 17 stycznia 1945 roku Młyny i Łuszczarnie Krakowskie zajęła Armia Czerwona. Zwrot zakładu władzom cywilnym, z zapasami pozwalającymi na dwumiesięczne zaopatrzenie Krakowa w chleb, nastąpił 25 lutego 1945 roku⁷¹. Młyn (pod dawną nazwą) włączono do Zespołu Młynów w Krakowie. Działał on w ramach Wydziału Zbożowo-Młynarskiego PSS „Społem”⁷². Czasy były już inne. Kiedy 1 kwietnia 1948 roku

A mill in Wieczysta district – stage III

After 17 January 1945, Młyny i Łuszczarnie Krakowskie company was seized by the Red Army. The plant was returned to civil authorities on 25 February 1945, together with stocks sufficient to supply bread to the residents of Krakow for two months.⁷¹ The mill (under the old name) was incorporated into Zespół Młynów w Krakowie [The Mill Complex in Krakow]. It operated as part of the Grain and Milling Department of PSS “Społem”.⁷² However, the times changed completely. When on 1 April 1948 in the mill’s main building another fire broke out due to the seizing of transporter’s belt, security services – suspecting a sabotage – instigated an investigation. 6 persons, including a director – accused of improper supervision, were arrested and put on trial.⁷³ 300 tons of grain with a value of 250 million zlotys burned down. The groat mill, cereals plant and warehouse were damaged. Together with the renovation, the construction of a new railway siding (of standard gauge) and a line linking the construction of Nowa

24. Od lewej: Maksymilian Wasserberger i Klara Biegeleisen, Ludwik Wasserberger i Erna Wanderer, Mina z Wasserbergerów, po mężu Lewkowicz, Ruth z Wasserbergerów, po mężu Lewkowicz, Sara z Wasserbergerów, po mężu Gutentag, z córką Ewą. Domena publiczna

24. From the left: Maksymilian Wasserberger and Klara Biegeleisen, Ludwik Wasserberger and Erna Wanderer, Mina Lewkowicz, nee Wasserberger, Ruth Lewkowicz, nee Wasserberger, Sara Gutentag, nee Wasserberger, with daughter Ewa. Public domain

25. Anna z Wasserbergerów i Stefan Edward Landauowie z dziećmi (Adam Landau, Ewa Tamara Landau). Zdjęcia z brazylijskich kart imigracyjnych (1940). Domena publiczna

25. Anna, nee Wasserberger, and Stefan Edward Landau with children (Adam Landau, Ewa Tamara Landau). Photographs from the Brazilian immigration cards (1940). Public domain

w głównym budynku młyna, z powodu zatarcia pasa transmisyjnego transportera, wybuchł kolejny pożar, organy bezpieczeństwa – podejrzewając sabotaż – wszczęły śledztwo. Aresztowano i postawiono przed sądem 6 osób, w tym dyrektora, któremu zarzucono brak nadzoru⁷³. Spaliło się 300 ton zboża o wartości 250 mln zł. Doszło do uszkodzenia kaszarni, płatkarni i magazynu. Przy okazji remontu rozpoczęto budowę nowej bocznic kolejowej (już normalnotorowej) i linii łączącej budowę Nowej Huty z krakowskim węzłem kolejowym⁷⁴. Wymieniono też ogrodzenie.

Formalnie rzecz biorąc, spółkę przejęto na własność państwa 26 czerwca 1948 roku, wraz z ukazaniem się w „Monitorze Polskim” orzeczenia Ministra Przemysłu i Handlu nr 30 z 24 maja tego samego roku⁷⁵. Po kilku latach, od 1 stycznia 1954 roku, zakład (pod nową nazwą: Młyn i Kaszarnia), wyłączony z Zespołu Młynów w Krakowie, funkcjonował jako odrębne przedsiębiorstwo. Był wielokrotnie modernizowany: wzmacniano konstrukcje żelbetowe, przebudowywano elewacje, wprowadzano nowe maszyny i urządzenia. W latach 1960–1961 stanęła w nim waga pomostowo-kolejowa⁷⁶. Nieco później nastąpiła przebudowa środkowego członu zespołu, a w ślad za nią zmiana elewacji na funkcjonalistyczną, z pasami okien⁷⁷. Generalnie wszystkie zmiany podporządkowane były produkcji, tak jak budowa ujęcia gorącej wody, modernizacja wagi kolejowej (1977), unowocześnienie paczkarni (1982)⁷⁸. Równoległe usuwano obiekty zbędne, m.in. w latach 90. rozebrano kotłownię (w tym miejscu postawiono metalowe silosy z wieżą operacyjną) i budynki warsztatowe. Wtedy też miał miejsce pożar budynku administracyjnego, tragiczny w skutkach dla dokumentacji zakładu. W ostatnich latach pracy w głównym ciągu produkcyjnym znajdowały się kolejno (od południowego zachodu): dwuczłonowa kaszarnia, czyszczalnia, młyn, silosy, pakownia, paczkarnia, w przyległym skrzydle szatnia i sklep przyzakładowy. Od strony ulicy usytuowany był budynek magazynu mącznego, równoległy do niego obiekt mieścił magazyn zbożowy. Zlikwidowana została bocznic kolejowa od ul. Mogilskiej. W 2002 roku zakład przekształcono w spółkę akcyjną Polskie Zakłady Zbożowe PZZ w Krakowie SA przy ul. Ładnej 27. Zarząd Zakładów podjął decyzję o budowie nowych obiektów i przeniesieniu całej produkcji do Podłęża koło Niepołomic.

Huta with the Krakow railway node began.⁷⁴ A fence was replaced as well.

Formally speaking, the state took over the company on 26 June 1948, on publication of the decision of the Minister of Industry and Trade no. 30 of 24 May 1948 in the “Monitor Polski” (Journal of Laws of the Polish People’s Republic).⁷⁵ After several years, from 1 January 1954, the plant, under a new name Młyn i Kaszarnia [Mill and Groat Mill] was excluded from Zespół Młynów w Krakowie and began operating as a separate enterprise. It was modernised numerous times: reinforced concrete structures were strengthened, facades were remodelled, new machines and devices were introduced. In the years 1960–1961, a railway weighbridge was installed there.⁷⁶ A little later, the middle section of the complex was redeveloped, followed by an alteration of the facade in the functionalist style, with strips of windows.⁷⁷ Generally speaking, all changes were subordinated to the principles of production and included the construction of a hot water intake, modernisation of the railway weighbridge (1977), and modernisation of the packaging plant (1982).⁷⁸ At the same time, unnecessary facilities were removed: among others, in the 1990s the boiler house was demolished (replaced by metal silos with a control tower) together with workshops. During this period, the fire of the administration building took place, the effects of which were tragic for the plant documentation. In the last years of operation, the main production line comprised, in sequence (from the south-west): a two-body groat milling plant, cleaning plant, mill, silos, a packaging centre, packaging plant. The adjacent wing comprised a cloakroom and plant shop. A flour warehouse was located facing the street while a parallel building housed a grain warehouse. The railway siding from Mogilska Street was removed. In 2002, the plant was transformed into a joint stock company Polskie Zakłady Zbożowe PZZ w Krakowie [Polish Grain Plants in Krakow] SA at 27 Ładna Street. The management board of the plant decided to build new facilities and transfer the entire production to Podłęże near Niepołomic.

Prospects

After the discontinuation of production in the mill, the right to perpetual usufruct of the property was

Perspektywa

Po wyprowadzce młyna prawo do użytkowania wieczystego nieruchomości nabyła spółka Noho Investment sp. z o.o., właściciel pozostałych obiektów na posesji. Z racji bliskości centrum i atrakcyjnego sąsiedztwa przewidywana jest tu intensywna zabudowa z zachowaniem elementów postindustrialnych. Trwają rozmowy między inwestorem a służbami konserwatorskimi.

Obojętne, jaką formę przybierze przyszła inwestycja, dominacja młyna w lokalnym krajobrazie należy do przeszłości. Kiedy powstawał, zabudowa wzdłuż Mogiłskiej oraz sąsiednich ulic i uliczek była niska. Był to wynik obostrzeń związanych z sąsiedztwem lotniska Rakowice. Po roku 1955, kiedy 2. Pułk Myśliwski przeniesiono do Balic, można było zacząć wprowadzać budynki wysokie. W latach 1959–1963 zrealizowano Osiedle Wieczysta, którego projektantem był Władysław Leonowicz; postawiono pierwsze wieżowce. Pod koniec lat 70. XX wieku zapadła decyzja o budowie kolejnego osiedla. Na południowo-zachodnim krańcu ul. Mogiłskiej stanął 12-kondygnacyjny gmach Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych (Komenda Wojewódzka Milicji, po 1989 Policji). Ulica została „oflankowana” wysokimi budynkami, a zespół młyna stracił rolę dominantę. Pozostaje jednak najbardziej charakterystyczną budowlą w tej części Krakowa.

Zespół Młyna „Wieczysta” figuruje w Gminnej Ewidencji Zabytków (jako młyn, budynek administracyjny, warsztat ślusarski z kotłownią)⁷⁹. Nota ta nie uwzględnia, że większość obiektów rozebrano w latach 90. XX wieku. Trwa tylko główny ciąg budynków produkcyjnych, choć jest w złym stanie technicznym⁸⁰. Usunięcie urządzeń i związanych z nimi elementów konstrukcji spowodowało pogorszenie stabilności, a miejscowo utratę sztywności budowli. Uszkodzenia elementów nośnych stropów kaszarni, młynowni, komór oraz pakowni grożą zachwianiem nośności i zawaleniem stropów. Dodatkowo do postępującej degradacji elementów nośnych prowadzi nieszczelność poszycia dachowego.

Z konserwatorskiego punktu widzenia nie ma przeciwwskazań odnośnie do wprowadzenia na terenie zespołu nowej zabudowy. Trudno w przypadku młyna, uformowanego przez dodawanie kolejnych,

purchased by Noho Investment Ltd, owner of other facilities on the plot. Due to the closeness of the city centre and attractive neighbourhood, intense development with preserved post-industrial elements is being planned here. Talks between the investor and the monument protection services are under way.

Regardless of the form the future investment will take on, the domination of the mill in the local landscape is a thing of the past. When it was built, the development along the Mogilska Street and neighbouring streets was low. It was a result of restrictions related to the proximity of the Rakowice airport. After 1955, when the Second Fighter Regiment was transferred to Balice, the construction of tall buildings was permitted. In the years 1959-1963, the Wieczysta housing estate was erected, designed by Władysław Leonowicz; first high-rises were built then. In the late 1970s, a decision was made to build another housing estate. On the south-western edge of the Mogilska Street, a 12-storey building of the Voivodeship Office of Internal Affairs (Voivodeship Headquarters of Militia, and of Police after 1989) was erected. The street was “flanked” with tall buildings and the mill complex lost its dominant character. However, it has remained the most characteristic building in this part of Krakow.

The “Wieczysta” mill complex has been entered into the Communal Inventory of Monuments (as a mill, administrative building, and locksmith shop with a boiler house).⁷⁹ The entry does not take into account the fact that the majority of buildings were demolished in the 1990s. What has remained is the main line of production buildings, albeit in a poor technical condition.⁸⁰ The removal of devices and related structural elements has led to deteriorated stability and locally reduced rigidity of the buildings. Damage to load-bearing elements of the ceilings in the groat mill, mill plant, chambers and packaging plant poses a threat of disturbance of the load-bearing capacity and collapse of the ceilings. Additionally, the lack of roof tightness leads to the gradual degradation of the load-bearing elements.

From the point of view of a monument conservator, there are no contraindications to introduce new development in the complex area. It is hard to look for composition values in the case of the mill, formed by adding subsequent elements necessary for

niezbędnych w produkcji elementów, dopatrywać się walorów kompozycyjnych. O wartości architektonicznej można mówić tylko w odniesieniu do tych elementów, które zachowały pierwotne ceglane elewacje i tworzą charakterystyczną pierzeję wzdłuż ul. Mogiłskiej. Mimo zniszczenia dużych partii skromnych dekoracji (gzymy kordonowe, sterczyny, odsadzki lizen), zwracają one uwagę, zwłaszcza w kontekście sąsiadującej z nią architektury współczesnej. Zdekompletowane zostało wyposażenie przetwórcy. Nie oznacza to jednak całkowitego usunięcia wartości historycznej. Młyn na Wieczystej musi dostać nową szansę, ale ta powinna spleść się z historią. Krótka informacja o przeszłości, o ludziach, pozwoli przybyszom łatwiej „przyswajać” Kraków i jego przeszłość. Ich dom nie będzie kolejnym „apartamentowcem” o dziwacznej nazwie, lecz miejscem mającym historyczny i tożsamościowy desygnat. ■

Dr Roman Marcinek – historyk, główny specjalista w Narodowym Instytucie Dziedzictwa OT w Krakowie, autor licznych publikacji dotyczących dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz wartości niematerialnych.

Przypisy

- 1 B. Ogórek, *Nieoczywiste skutki I wojny światowej: wysokość ciała uczniów szkół krakowskich w latach 1919-1933*, [w:] *Budowa fizyczna człowieka na ziemiach polskich wczoraj i dziś*, red. M. Koczyński, A. Siniarska, Warszawa 2017, s. 39-60.
- 2 Steinbach M. 1937, *W sprawie odżywiania ludności miasta Krakowa*, Towarzystwo Wydawnicze „Pogoń”, Wilno 1937.
- 3 B. Ogórek, *Ewakuacja mieszkańców Krakowa podczas I wojny światowej. Przebieg i próba kwantyfikacji, warunki życia ewakuowanych*, „Krzysztofory – Rocznik Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, t. 32, s. 53-72; B. Woźniczka, A. Cieślakowa, *Polacy na wygnaniu i w austriackich obozach w czasie pierwszej wojny światowej*, „Sowiniec” 1999, t. 15, s. 51-88; *Wysiedlenie wojenne Krakowa w r. 1914-1915*, Kraków 1916.
- 4 J. Bogdanowicz, *Zmiany wzrostu i wagi dzieci polskich w ciągu ostatnich 60 lat*, „Polski Tygodnik Lekarski” 1948, t. 3 (17), s. 525-531.
- 5 R. Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918-1939*, Biblioteka Krakowska nr 122, Kraków 1981, s. 210.
- 6 Łuszczarnia – zakład przemysłowy rolno-spożywczy, wyposażony w maszyny i urządzenia przeznaczone do przeróbki nasion, głównie ryżu i grochu, w mniejszym stopniu soi i fasoli. Na maszynach, łuszczarkach, odbywało się oddzielanie ziaren od zanieczyszczeń, wyłuskiwanie ich oraz wstępne sortowanie nasion.
- 7 http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/skany/telefon_1929/telefon_1929.pdf, s. 57. Biura firmy znajdowały się (co najmniej do 1929 r.) przy ul. Floriańskiej 47.

production purposes. One can talk about architectural value only with regard to those elements that have preserved original brick facades and form a characteristic frontage along the Mogińska Street. Despite the destruction of large parts of modest decorations (string courses, pinnacles, lesene berms), they draw attention especially in the context of the neighbouring contemporary architecture. The equipment of the processing plant has been fragmented. However, this does not mean the complete eradication of historical value. The mill in Wieczysta district must get a new chance, the one that would be entwined with the history. A short piece of information about the past and people will allow newcomers to “assimilate” Krakow and its past more easily. Their home will not be another apartment building with an odd name, but a place of historical and identity-related designation. ■

Roman Marcinek, PhD – historian, chief specialist at the National Institute of Cultural Heritage, Regional Office in Krakow; author of numerous publications on heritage, cultural landscape and intangible values.

Endnotes

- 1 B. Ogórek, *Nieoczywiste skutki I wojny światowej: wysokość ciała uczniów szkół krakowskich w latach 1919-1933*, [in:] *Budowa fizyczna człowieka na ziemiach polskich wczoraj i dziś*, eds. M. Koczyński, A. Siniarska, Warszawa 2017, pp. 39-60.
- 2 M. Steinbach., *W sprawie odżywiania ludności miasta Krakowa*, Towarzystwo Wydawnicze „Pogoń”, Wilno 1937.
- 3 B. Ogórek, *Ewakuacja mieszkańców Krakowa podczas I wojny światowej. Przebieg i próba kwantyfikacji, warunki życia ewakuowanych*, „Krzysztofory – Rocznik Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, vol. 32, pp. 53-72; B. Woźniczka, A. Cieślakowa, *Polacy na wygnaniu i w austriackich obozach w czasie pierwszej wojny światowej*, „Sowiniec” 1999, vol. 15, pp. 51-88; *Wysiedlenie wojenne Krakowa w r. 1914-1915*, Krakow 1916.
- 4 J. Bogdanowicz, *Zmiany wzrostu i wagi dzieci polskich w ciągu ostatnich 60 lat*, „Polski Tygodnik Lekarski” 1948, vol. 3 (17), pp. 525-531.
- 5 R. Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918-1939*, Biblioteka Krakowska no. 122, Krakow 1981, p. 210.
- 6 A husking mill – an agricultural and food plant equipped with machines and devices for processing seeds, mainly of rice and peas, as well as soy and beans but to a smaller extent. Husking machines were responsible for separating grains from husks, peeling them, and pre-sorting the seeds.
- 7 http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/skany/telefon_1929/telefon_1929.pdf, p. 57. The company offices were located (at least until 1929) at 47 Floriańska Street.

- 8 Plan katastralny Dąbia, 1848 r., Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej skrót ANK), Kataster galicyjski, sygn. KKrak 120; Plan katastralny Rakowic, 1848 r., ANK, Kataster galicyjski, sygn. KKrak 461.
- 9 Na północny zachód od młyna powstał regularny układ ulic (obecne ulice: Ładna, Ogrodnicza, Śliczna, Ostatnia). Przed II wojną światową zaplanowano też budowę osiedla dla pracowników fabryki Zieleniewskiego. Ostatecznie po wojnie, przy ul. Marchewczyka (obecnej ul. Kantora), powstało osiedle sześciu bloków.
- 10 Zlikwidowany w 1953 r. R. Stankiewicz, M. Stiasny, *Mały atlas linii kolejowych Polski 2011*, Rybnik 2011, s. 215.
- 11 *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, zeszyt 7: Woj. krakowskie, opr. T. Chrzanowski i in., Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria A, t. VII, Warszawa 1971; na lata 1920-1922 datowanie przyjmuje Gminna Ewidencja Zabytków miasta Krakowa.
- 12 Wielkie luki w dokumentacji zakładu spowodował pożar budynku administracyjnego w latach 90. XX w., w wyniku którego przepadły przechowywane tam archiwalia.
- 13 W 1911 r. zdecydowano o budowie nowej gazowni przy stacji kolejowej Kraków-Dąbie. Zaczęto wówczas przygotowywać dokumentację projektową, a w 1912 r. wybudowano budynek mieszkalny dla pracowników. Plany nowej gazowni wykonał w 1912 r. inż. A. Weiss, dyrektor gazowni w Zurychu. Realizację tych planów zniweczył wybuch wojny w 1914 r. Zob. M. Seifert, *75-lecie Krakowskiej Gazowni Miejskiej*, „Gaz i Woda” 1932, R. XII, nr 10, s. 257-265.
- 14 Znajdował się on w ewidencji zakładów przemysłowych do celów mobilizacji do 1939 r. ANK, Urząd Wojewódzki Krakowski, sygn. 29/206/0/6/506.
- 15 *Kraków. Zespół dawnego młyna Wieczysta przy ul. Ładnej 27. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, oprac. Maria Kasprzyk, współpraca Leszek Danilczyk, Kraków 2020, mps.
- 16 „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 167, 19 VI 1927, s. 9.
- 17 Magazyny projektował w roku 1927 inż. Eugeniusz Ronka; ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM Szopy 101.
- 18 W „Ilustrowanym Kurierze Codziennym” z 9 X 1928 r. zamieszczono notkę: *Przyczyną pożaru w łuszczarni i młynach w Dąbiu było zapalenie się mielonych otrąb w jednym z kamieni na I piętrze, skąd pożar przeniósł się drewnianymi rurami elevatora i rurą wentylacyjną na V piętro, gdzie objął całe skrzydło.*
- 19 http://www.psp.krakow.pl/kalendarium/kalendarium_1928.php
- 20 M. Rogowski, *Pożary w zakładach przemysłowych*, PZU Biuro Prewencyjne, Warszawa 1947.
- 21 Po I wojnie światowej bank stracił charakter centrali spółdzielczej i zacieśnił związki z wschodniogalicjskim przemysłem. Uczestniczył też w Syndykacie Przekazowym Banków Polskich. Po stabilizacji walutowej sytuacja finansowa banku była zła. W maju 1925 r. dyrektor Wasserberger sprzedał 80% akcji banku konsorcjum przemysłowców lwowskich za 42 tys. dolarów (tzn. mniej więcej za 40% ich nominalnej wartości). Transakcja nie uratowała firmy. W październiku 1925 r. ABZ wytoczono proces o sprzeniewierzenie. W 1926 r. bank zlikwidowano, a straty szacowano na pół miliona złotych; za: W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 90-91.
- 22 „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 167, 19 VI 1927, s. 9.
- 23 Nabrzeże Indyjskie znajduje się w rejonie tzw. portu wewnętrznego, nad Basenem IV im. Marszałka Piłsudskiego. Służyło ono do przeładunku towarów masowych (zboża,
- 8 Cadastral plan of Dąbie, 1848, National Archives in Krakow (hereinafter referred to as NAK), Galician Land Register, ref. no. KKrak 120; Cadastral plan of Rakowice, 1848, NAK, Galician Land Register, ref. no. KKrak 461.
- 9 A regular network of streets was established to the northwest from the mill (currently Ładna, Ogrodnicza, Śliczna, and Ostatnia streets). Before the outbreak of World War II, the construction of a residential complex for workers of Zieleniewski's manufacturing plant was planned. Finally, after the war, a complex of six blocks of flats was built in Marchewczyka Street (currently Kantora Street).
- 10 Decommissioned in 1953. R. Stankiewicz, M. Stiasny, *Mały atlas linii kolejowych Polski 2011*, Rybnik 2011, p. 215.
- 11 *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, issue 7: Woj. krakowskie, elaborated by T. Chrzanowski et al., Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, series A, vol. VII, Warszawa 1971; the Communal Inventory of Monuments of the City of Krakow assumes the dating to the years 1920-1922.
- 12 A fire of the administrative building in the 1990s caused immense gaps with regard to the plant documentation, as the archives were consumed by flames.
- 13 In 1911, a decision was made to build a new gas plant at the Kraków-Dąbie railway station. Design documentation began to be prepared at that time while in 1912 a residential building for the employees was erected. The plans of the new gas plant were developed in 1912 by A. Weiss, Eng., director of a gas plant in Zurich. Implementation of these plans was derailed by the outbreak of the war in 1914. See: M. Seifert, *75-lecie Krakowskiej Gazowni Miejskiej*, “Gaz i Woda” 1932, year's issue XII, no. 10, pp. 257-265.
- 14 It was recorded in the register of industrial plants for the purpose of mobilisation and remained there until 1939. NAK, Provincial Office in Krakow, ref. no. 29/206/0/6/506.
- 15 *Kraków. Zespół dawnego młyna Wieczysta przy ul. Ładnej 27. Dokumentacja historyczno-konserwatorska* [Krakow. The complex of the old Wieczysta mill at 27 Ładna Street. Historical and conservatorial documentation], elaborated by Maria Kasprzyk, in cooperation with Leszek Danilczyk, Krakow 2020, type-script.
- 16 „Ilustrowany Kurier Codzienny”, no. 167, 19 June 1927, p. 9.
- 17 The warehouses were designed by Eugeniusz Ronka, Eng., in 1927; NAK, The Archives of Municipal Housing Plans in Krakow, ref. no. ABM Szopy 101.
- 18 “Ilustrowany Kurier Codzienny” from 9 October 1928 issued a note: *The cause of the fire at the husking plant and mills in Dąbie was the ignition of ground bran in one of the millstones on the first floor, from where the fire spread through the wooden pipes of the elevator and the ventilation pipe to the fifth floor, where it consumed the entire wing.*
- 19 http://www.psp.krakow.pl/kalendarium/kalendarium_1928.php
- 20 M. Rogowski *Pożary w zakładach przemysłowych*, PZU Biuro Prewencyjne, Warszawa 1947.
- 21 After World War I the bank lost the character of a cooperative centre and tightened its relations with the industry of the Eastern Galicia. It also participated in the Transfer Syndicate of the Polish Banks. After the monetary stabilisation, the bank suffered from poor financial condition. In May 1925, director Wasserberger sold 80% of the bank's shares to a consortium of industrialists of Lviv for 42 thousand dollars (i.e. for more or less 40% of their nominal value). The transaction failed to rescue the company. In October 1925, misappropriation proceedings were launched against Akcy-

- pasz, ryżu itp.). Jego długość (w linii cumowniczej) wynosi 1010 m, głębokość dna w obrębie nabrzeża to 10 m. Nabrzeże typu skrzyniowego wybudowano w latach 1925-1926.
- 24 Dyrektorem właściwym i zarządcą spółki był inż. Roman Sas-Antonowicz Hordyński, prezes Związku Przemysłowców Portowych. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej APG), oddział w Gdyni, Łuszczarnia Ryżu w Gdyni, sygn. 93/8/o-1 oraz 93/8/o-15.
- 25 Ryż łuszczony w Polsce miał niższą wartość celną od ryżu sprowadzanego z zagranicy.
- 26 J. Drozd, *Spółeczność Żydowska Gdyni w okresie międzywojennym*, Gdynia 2007, s. 228. Udziałowcami byli: Herman Wasserberger, Józef Anhalt, dr Maksymilian Wasserberger, Ludwik Wasserberger, Eljasz i Adolf Mazurowie z Gdańska, Leon Mazur z Łodzi i dr Seweryn Mazur z Krakowa.
- 27 W. Sieroszewski, *Brama na świat*, [w:] *Reportaże i wspomnienia. Publicystyka. Wiersze*, t. II, Kraków 1958, s. 404.
- 28 W. Olszewicz, *Śląsk i Bałtyk*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, t. I, Katowice 1929, s. 120.
- 29 Zobacz dalej. Także: ANK, Kancelaria adwokacka dra Józefa Skąpskiego w Krakowie, sygn. 29/471/o/-/1018: akta sprawy Spółki dla handlu Zbożem Spółka z o.o. przeciwko Firmie „Łuszczarnie i Młyny Krakowskie” Spółka Komandytowa o 163 000 zł [1930-1932].
- 30 W. Czerwińska, *Narodziny portu*, [w:] *Dzieje Gdyni*, red. R. Wapiński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 33-34.
- 31 R. Kotewicz, op. cit., s. 211.
- 32 W firmie pracowało blisko 200 pracowników. W sezonie importowym zatrudniano dodatkowo 400 osób.
- 33 R. Kotewicz, op. cit., s. 211.
- 34 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Ministerstwo Przemysłu i Handlu w Warszawie, sygn. 2/12/o/5.2/183.
- 35 „Codzienna Gazeta Handlowa”, R. 8, nr 9, 12.01.1933. Wcześniej mąkę ryżową i otręby eksportowano do Niemiec i Holandii, gdzie były przerabiane. Prasa była entuzjastycznie nastawiona: *Należy stwierdzić, iż przemysłowcy krakowscy dokonali naprawdę wielkiego dzieła i zasługują na jak najdalej idące poparcie, zarówno rządu centralnego, jak całego społeczeństwa. Z odpadków surowca ryżowego korzysta wiele innych przemysłów, jak np. kosmetyczny, tekstylny, rolniczy i browarniczy, i które to przemysły musiały je dotąd sprowadzać z zagranicy. Teraz import ustanie – stwierdzał „IKC” z 19 VI 1927 r.*
- 36 W czasie wojny ryżownia w Gdyni działała jako Mühlenwerke Gotenhafen G.m.b.H. Po wojnie łuszczarnia, na podstawie dekretu o majątkach opuszczonych i porzuconych, znalazła się w zarządzie Ministerstwa Żeglugi i Handlu. 1 V 1948 r. przeszła w administrację Polskich Zakładów Zbożowych.
- 37 Np. „Drwęca” z 16 I 1937 r., s. 1; (https://kpbc.umk.pl/Content/212203/KM_01046_1937_007.pdf).
- 38 APG oddział w Gdyni, Sąd Grodzki w Gdyni, sygn. 93/149/o/-/254-256, akta sprawy „Łuszczarnia Ryżu, Wasserberger i s-ka” [1939, 1963].
- 39 AAN, Ministerstwo Skarbu w Warszawie: sygn. 2/10/o/7.4/6507, akta sprawy „Wasserberger H. i Ska Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Spółka komandytowa”; ANK, Urząd Celny w Krakowie, Dworzec Towarowy: sygn. 29/315/o/2/169, akta karno-skarbowe przeciwko Ludwikowi Wasserbergerowi.
- 40 Towarzystwo Ubezpieczeń „Orzeł”, Spółka Akcyjna, powstało w Warszawie w 1920 r. Kapitał zakładowy wynosił 1,2 mln zł podzielonych na 2400 akcji na okaziciela o nominale 100 zł każda oraz 9600 akcji imiennych o nominale 100 zł każda. Firma zlikwidowana na mocy dekretu z 3 I 1947 r. o Powszechnym Zakładzie Ubezpieczeń Wzajemnych.
- iny Bank Związkowy SA. In 1926, the bank was wound up and the losses were estimated at half a million zlotys; after: W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa 1998, pp. 90-91.
- 22 „Ilustrowany Kurier Codzienny”, no. 167, 19 June 1927, p. 9.
- 23 The Indyjskie Quay is located in the vicinity of the so-called internal port, at Marshal Piłsudski Dock IV. It served the purpose of handling bulk goods (grain, fodder, rice, etc.). Its length (along the berthing line) amounts to 1010 m while the depth within the quay amounts to 10 m. The box quay was erected in the years 1925-1926.
- 24 Roman Sas-Antonowicz Hordyński, Eng., president of the Association of Port Industrialists, was an actual director and manager of the company. State Archives in Gdańsk (hereinafter referred to as SAG), branch in Gdynia, Łuszczarnia Ryżu [Rice Husking Plant] in Gdynia, ref. no. 93/8/o-1 and 93/8/o-15.
- 25 Rice husked in Poland had a lower customs value compared to imported rice.
- 26 J. Drozd, *Spółeczność Żydowska Gdyni w okresie międzywojennym*, Gdynia 2007, p. 228. Shareholders included: Herman Wasserberger, Józef Anhalt, Dr Maksymilian Wasserberger, Ludwik Wasserberger, Eljasz and Adolf Mazur from Gdansk, Leon Mazur from Łódź [Lodz] and Dr Seweryn Mazur from Krakow.
- 27 W. Sieroszewski W., *Brama na świat*, [in:] *Reportaże i wspomnienia. Publicystyka. Wiersze*, Krakow 1958, vol. II, p. 404.
- 28 Olszewicz W., *Śląsk i Bałtyk*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, vol. I, Katowice 1929, p. 120.
- 29 See the following. Also in: NAK, Kancelaria adwokacka dra Józefa Skąpskiego w Krakowie [Dr Józef Skąpski's law firm in Krakow], ref. no. 29/471/o/-/1018: case files of Spółka dla handlu Zbożem [Copartnership for Gran Trade]LLC. against „Łuszczarnie i Młyny Krakowskie” LLP for 163 000 zlotys [1930-1932].
- 30 Czerwińska W., *Narodziny portu*, [in:] *Dzieje Gdyni*, ed. R. Wapiński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, pp. 33-34.
- 31 R. Kotewicz, op. cit., p. 211.
- 32 The company employed nearly 200 workers. In the importing season, additional 400 persons were employed.
- 33 R. Kotewicz, op. cit., p. 211.
- 34 The Archive of New Records in Warsaw (hereinafter referred to as ANR), Ministry of Industry and Trade in Warsaw, ref. no. 2/12/o/5.2/183.
- 35 „Codzienna Gazeta Handlowa”, year 8, no. 9, 12 January 1933. Previously, rice flour and bran had been exported to Germany and the Netherlands for processing. The press was enthusiastic: *We need to conclude that the industrialists from Krakow have done a truly impressive job and deserve utmost support, both from the central government and the entire society. Plenty other industries make use of rice waste, such as cosmetic, textile, agricultural and brewery sectors, and beforehand they had to import it from abroad. Now the imports will no longer be necessary – as published by “IKC” from 19 June 1927.*
- 36 During the war, the rice husking plant in Gdynia operated as Mühlenwerke Gotenhafen G.m.b.H. After the war, based on a decree on abandoned and vacant property, the husking plant went under the administration of the Ministry of Shipping and Trade. On 1 May 1948, it was taken over by the administration of the Polish Grain Plants.
- 37 See e.g.: „Drwęca” from 16 January 1937, p. 1; (https://kpbc.umk.pl/Content/212203/KM_01046_1937_007.pdf).

- Zob. „Rocznik polskiego przemysłu i handlu”, Warszawa 1938, nr 1041.
- 41 AAN, Zespół Ministerstwa Przemysłu i Handlu, *Ogólne zasady gospodarki Polskiego Przemysłu Ryżowego w czasie kampanii ryżowej 1 IV 1929 – 31 VII 1930*; sygn. 2/12/0/5.3/184.
- 42 W 1930 r. Polskie Koleje Państwowe wykupiły linię od prywatnych właścicieli, ale nie zmieniło to statusu boczniczy kolejowej młyna. Po 1945 r. ta infrastruktura służyła do transportu i przeładunku materiałów budowlanych dla wznoszonego – kilkaset metrów dalej – miasta Nowa Huta.
- 43 R. Kotewicz, op. cit., s. 211.
- 44 Biblioteka Jagiellońska sygn. 7298/2 IV, Allegaty do diariusza krakowskiego 1936, s. 69 (<https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/550942/NDIGORPo27291.pdf>, s. 69).
- 45 A. Paciorek, *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945-1949*, Kraków 1991, s. 27-28.
- 46 Zaprojektowany przez Warszawską Fabrykę Dźwigów WFD w 1941 r., zrealizowany w 1943 r. ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, ABM Obiekty przemysłowe i inne, sygn. 46.
- 47 Kraków. Zespół dawnego młyna *Wieczysta przy ul. Ładnej 27. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, oprac. Maria Kasprzyk, współpraca Leszek Danilczyk, Kraków 2020, mps.
- 48 <https://upadektechnikikrakowa.blogspot.com/2015/02/wykaz-zabytkow-techniki-cz-iii.html>.
- 49 ANK, Kancelaria adwokata Grossa, sygn. 29/469/0/-/334. Wyciągi z rejestru handlowego dla spółek H. Wasserbergera: Firmy „Ziarno” Polska Wytwórnia Chleba, „Zdrowie” i młyn Walcowy Spółka Akcyjna w Krakowie, Firmy Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserbergera, Hurtowni Aprowizacyjnej, Spółdzielni „Konsumcja”; Statut Spółdzielni „Konsumcja” [1929].
- 50 Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka Wywiadownia Sp. z o.o., zawiera akta: Hermann Wasserberger, Kaufmann, Kraków (Krakau) 1909-1932, sygn. 84/635/0/1.1.1/59404.
- 51 Spis abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów wraz z siecią P. A. S. T. w Zagłębiu Dąbrowskiem. Według stanu z dnia 1 stycznia 1929, Kraków 1928, s. 38.
- 52 Ibidem, s. 104.
- 53 <http://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/1939Ptel%20-%200491.pdf>.
- 54 Zachowany rzut I pietra kamienicy. ANK, Akta rodziny Treterów, sygn. 29/652/0/7/117.
- 55 Np. 16 X 1914 r. komitet opiekujących się rannymi żołnierzami dziękuję za pomoc firmom: Meinl, Szarski, Suski, Kiss, Noworolski, Maurizio, Hawełka, Wasserberger z Podgórze, Piasecki, Sobolewski, Kryształ z Podgórze, Fischer z linii A-B, Steigbügel, Wydawnictwo „Pocztówki”, Ringer, Rimler, Ducker, Herliczka, Beldowski. „Kraków”, nr 16/2014, s. 25, kalendarium miejskie.
- 56 Salon 1934. Katalog wystawy Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 1934, s. 3.
- 57 *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. IV, red. Ewa Furgał, Kraków 2012, s. 207-208. Stowarzyszenie „Dom Sierot Żydowskich” – Beth Megadle Jesomim – założono w 1856 r. w Krakowie. W 1936 r. Amalia Wasserberger przekazała mu w testamencie budynek przy ul. Krakusa 8.
- 58 http://przewodnicypokrakowie.pl/getto_kinderheim.php.
- 38 SAG, branch in Gdynia, Magistrates’ Court in Gdynia, ref. no. 93/149/0/-/254-256, files of the “Łuszczarnia Ryżu, Wasserberger i s-ka” case [1939, 1963].
- 39 ANR, Ministry of Treasury in Warsaw: ref. no. 2/10/0/7.4/6507, files of the “Wasserberger H. i Ska Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Spółka komandytowa” case; NAK, Customs Office in Krakow, Cargo Terminal: ref. no. 29/315/0/2/169, criminal and tax files against Ludwik Wasserberger.
- 40 “Orzeł” [“Eagle”] Insurance Company, Joint-Stock Company, was established in Warsaw in 1920. Share capital amounted to 1.2 million zlotys divided into 2400 bearer shares with a denomination per unit of 100 zlotys, as well as 9600 registered shares with a denomination per unit of 100 zlotys. The company was liquidated upon a decree of 3 January 1947 on the Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych [General Mutual Insurance Company]. See: “Rocznik polskiego przemysłu i handlu”, Warszawa 1938, no. 1041.
- 41 ANR, team of the Ministry of Industry and Trade, *Ogólne zasady gospodarki Polskiego Przemysłu Ryżowego w czasie kampanii ryżowej 1 IV 1929 – 31 VII 1930* [General rules of administration of the Polish rice industry during the rice campaign between 1 April 1929 and 31 July 1930]; ref. no. 2/12/0/5.3/184.
- 42 In 1930, Polskie Koleje Państwowe [Polish Railways] bought the line from private owners, but this fact did not change the status of the mill’s railway siding. After 1945, this infrastructure served the purpose of transporting and handling construction materials for Nowa Huta district, erected several hundred metres away.
- 43 R. Kotewicz, op. cit., p. 211.
- 44 The Jagiellonian Library, ref. no. 7298/2 IV, Allegaty do diariusza krakowskiego [Appendices to the Diary of Krakow] 1936, p. 69 (<https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/550942/NDIGORPo27291.pdf>, p. 69).
- 45 A. Paciorek, *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945-1949*, Kraków 1991, pp. 27-28.
- 46 Designed by Warszawska Fabryka Dźwigów WFD [Warsaw Factory of Cranes] in 1941, built in 1943. NAK, Archive of Urban Development Plans in Krakow, ABM Obiekty przemysłowe i inne [Industrial facilities and others], ref. no. 46
- 47 Kraków. Zespół dawnego młyna *Wieczysta przy ul. Ładnej 27. Dokumentacja historyczno-konserwatorska* [Krakow. The complex of the old *Wieczysta* mill at 27 *Ładna* Street. Historical and conservatorial documentation], elaborated by Maria Kasprzyk, in cooperation with Leszek Danilczyk, Krakow 2020, typescript.
- 48 <https://upadektechnikikrakowa.blogspot.com/2015/02/wykaz-zabytkow-techniki-cz-iii.html>.
- 49 NAK, Kancelaria adwokata Grossa [Gross Law Firm], ref. no: 29/469/0/-/334. Extracts from the commercial register concerning H. Wasserberger’s companies: “Ziarno” Polska Wytwórnia Chleba, “Zdrowie” i Młyn Walcowy Spółka Akcyjna w Krakowie, Łuszczarnie i Młyny Krakowskie Wasserbergera, Hurtownia Aprowizacyjna, Spółdzielnia [Cooperative] “Konsumcja”; Statute of Spółdzielnia [Cooperative] “Konsumcja” [1929].
- 50 State Archive in Wrocław, branch in Kamieniec Żąbkowicki, Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka Wywiadownia Sp. z o.o., contains the files: Hermann Wasserberger, Kaufmann, Kraków (Krakau) 1909-1932, ref. no. 84/635/0/1.1.1/59404.
- 51 Spis abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów wraz z siecią P. A. S. T.

- 59 Współcześnie pojawiły się próby restytucji stowarzyszenia czy też uzasadnienia praw do jego majątku.
- 60 *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie...*, op. cit., s. 210.
- 61 B. Zbroja, K. Myślik, *Nieznany portret Krakowa*, Kraków 2010, s. 36.
- 62 „Gazeta Gminna. Organ urzędowy Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie”, 25 XI 1937, s. 2-4.
- 63 Józef Anhalt, wieloletni partner biznesowy Wasserbergera, mieszkał w Podgórzu przy ul. Legionów 8. W 1932 r. Józef (ur. 5 X 1871) i jego synowie: Edward (5 IV 1901, urzędnik prywatny) i Maurycy (1 IV 1902, adwokat) przeprowadzili się do nowego domu przy ul. Słowackiego 4.
- 64 Przy ul. Kościuszki 32 mieszkała także Sara z mężem, drem Arturem Gutentagiem.
- 65 A. Paciorek, op. cit., s. 27-28.
- 66 Szwajcarskie Archiwa Państwowe, baza Dodis [Diplomatic Documents of Switzerland, 1848-1975, sygn. AfZ; RG 242T120/MF177 (Abschrift Notiz Weizsäcker an Referat Deutschland, AA Berlin), bez daty; <https://dodis.ch/25695?lang=it> [dostęp: 22 IX 2021].
- 67 Baza danych Geni: <https://www.geni.com/people/Erna-Wasserberger/600000063551522844>.
- 68 Baza danych Geni: <https://www.geni.com/people/Ludwik-Wasserberger/600000053171857838>.
- 69 Baza danych Geni: <https://www.geni.com/people/Erna-Wasserberger/600000063551522844>.
- 70 Akta Sądu Rejonowego dla Krakowa-Śródmieścia (<https://krakow-sr.sr.gov.pl/download/ns-1549884359.pdf>); syn Arona i Beili Landersdorfer był udziałowcem Łagiewnickiej Parowej Fabryki Dachówek i Cegieł.
- 71 „20 lat Ludowego Wojska Polskiego: II Sesja Naukowa Poświęcona Wojnie Wyzwoleńczej Narodu Polskiego, 1939-1945”, Warszawa 1967, s. 537.
- 72 ANK, SPOŁEM Związek Gospodarczy Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej, Oddział w Krakowie, sygn. 29/602/40.
- 73 ANK, SPOŁEM Związek Gospodarczy Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej, Oddział w Krakowie, sygn. 29/602/0/6/40: Sprawa pożaru młyna „Młyny i Łuszczarnie Krakowskie” Kraków-Dąbie, ul. Wierzyńska 72, dnia 1 kwietnia 1948; Kalendarium Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie, http://www.psp.krakow.pl/kalendarium/kalendarium_1948.php.
- 74 ANK, Krakowskie Okręgowe Zakłady Zbożowe PZZ w Krakowie, sygn. 29/1775/400.
- 75 „Monitor Polski” nr 58, 26 VI 1948, s. 7. W latach 1962-1965 zlikwidowano kolej kocmyrzowską, a co za tym idzie bocznice kolejową od strony ulicy.
- 76 Projekt autorstwa Biura Projektów Spichrzów i Młynów w Warszawie; ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, ABM Obiekty przemysłowe i inne, sygn. 62.
- 77 *Ekspertyza stanu technicznego zespołu budynków produkcyjno-magazynowych zlokalizowanych w Krakowie przy ul. Ładnej 27*, oprac. mgr inż. Zbigniew Ratajewicz, Kraków 2020.
- 78 ANK, Okręgowe Przedsiębiorstwo Przemysłu Zbożowo-Młynarskiego w Krakowie, sygn. 29/1778/80.
- 79 Kraków – Gminna Ewidencja Zabytków, wersja najnowsza (19 VIII 2020); <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/281325/karta>.
- 80 Próby napraw podjęte przez poprzedniego właściciela nieruchomości nie przyniosły rezultatów.
- w Zagłębiu Dąbrowskiem. Według stanu z dnia 1 stycznia 1929 [A list of customers within the State Telephone Network of the District of the Krakow Directorate of Postal and Telegraphic Services together with the P.A.S.T. network in Zagłębie Dąbrowskie. As per 1 January 1929], Krakow 1928, p. 38.
- 52 Ibidem, p. 104.
- 53 <http://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/1939Ptel%20-%200491.pdf>.
- 54 A preserved plan of the first floor of the tenement house. NAK, files of the Treter family, ref. no. 29/652/0/7/117.
- 55 E.g. 16 October 1914, a committee for the care of wounded soldiers expresses gratitude to the following companies: Meinel, Szarski, Suski, Kiss, Noworolski, Maurizio, Hawełka, Wasserberger from Podgórze, Piasecki, Sobolewski, Kryształ from Podgórze, Fischer from line A-B, Steigbügel, „Pocztówki” Publishing House, Ringer, Rimler, Ducker, Herliczka, Beldowski. „Kraków”, no. 16/2014, p. 25, the diary of city events.
- 56 Salon 1934. Katalog wystawy Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie [Salon 1934. Catalogue of the exhibition of the Society for the Friends of Fine Arts in Krakow], Krakow 1934, p. 5.
- 57 *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, vol. IV, ed. E. Furgał, Krakow 2012, pp. 207-208. The association “Jewish Orphans’ House” – Beth Megadle Jesomim – was established in 1856 in Krakow. In 1936, Amalia Wasserberger donated the building at 8 Krakusa Street to the association in her last will.
- 58 http://przewodnicypokrakowie.pl/getto_kinderheim.php.
- 59 Today, there have been attempts at restituting the association or justifying the rights to its property.
- 60 *Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie...*, op. cit., p. 210.
- 61 B. Zbroja, K. Myślik, *Nieznany portret Krakowa*, Krakow 2010, p. 36.
- 62 „Gazeta Gminna. Organ urzędowy Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie”, 25 November 1937, pp. 2-4.
- 63 Józef Anhalt, Wasserberger’s long-time business partner, lived in Podgórze district at 8 Legionów Street. In 1932, Anhalt (born on 5 October 1871) and his sons (Edward, born 5 April 1901, private office worker) and Maurycy (born 1 April 1902, lawyer) moved to a new house at 4 Słowackiego Street.
- 64 Sara and her husband, Dr Artur Gutentag, also lived at 32 Kościuszki Street.
- 65 A. Paciorek, op. cit., pp. 27-28.
- 66 Swiss National Archives, Dodis database [Diplomatic Documents of Switzerland, 1848-1975, ref. no. AfZ; RG 242T120/MF177 (Abschrift Notiz Weizsäcker an Referat Deutschland, AA Berlin), not dated; <https://dodis.ch/25695?lang=it> [access: 22 September 2021].
- 67 Geni database: <https://www.geni.com/people/Erna-Wasserberger/600000063551522844>.
- 68 Geni database: <https://www.geni.com/people/Ludwik-Wasserberger/600000053171857838>.
- 69 Geni database: <https://www.geni.com/people/Erna-Wasserberger/600000063551522844>.
- 70 Files of the District Court of Krakow-Śródmieście (<https://krakow-sr.sr.gov.pl/download/ns-1549884359.pdf>); son of Aron and Beila Landersdorfer was a shareholder of the Łagiewnicka Parowa Fabryka Dachówek i Cegieł.
- 71 20 lat Ludowego Wojska Polskiego: II Sesja Naukowa Poświęcona Wojnie Wyzwoleńczej Narodu Polskiego, 1939-1945 [20 years of the Polish People’s Army: 2nd Scientific

- Session Devoted to the Polish Nation's Liberation War], 1939-1945, Warszawa 1967, p. 537.
- 72 NAK, SPOŁEM Związek Gospodarczy Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej, Oddział w Krakowie [Economic Association of Cooperatives of the Republic of Poland "SPOŁEM", Branch in Krakow], ref. no. 29/602/40.
- 73 NAK, SPOŁEM Związek Gospodarczy Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej, Oddział w Krakowie, ref. no. 29/602/0/6/40: The case of fire of "Młyny i Łuszczarnie Krakowskie" Kraków-Dąbie, 72 Wieczysta Street, on 1 April 1948; Diary of the State Fire Service in Krakow, http://www.psp.krakow.pl/kalendarium/kalendarium_1948.php.
- 74 NAK, Krakowskie Okręgowe Zakłady Zbożowe PZZ w Krakowie [PZZ Krakow District Grain Plants], ref. no. 29/1775/400.
- 75 Monitor Polski" no. 58, 26 June 1948, p. 7. In the years 1962-1965, a railway line to Kocmyrzów was liquidated and, in consequence, the railway siding on the street side was disassembled.
- 76 A design prepared by Biuro Projektów Spichrzów i Młynów w Warszawie, NAK, Archive of Urban Development Plans in Krakow, ABM Obiekty przemysłowe i inne [Industrial facilities and others], ref. no. 62.
- 77 *Ekspertyza stanu technicznego zespołu budynków produkcyjno-magazynowych zlokalizowanych w Krakowie przy ul. Ładnej 27* [An expert opinion of the technical state of the complex of production and warehouse buildings located in Krakow at 27 Ładna Street], prepared by Zbigniew Ratajewicz, MSc. in engineering, Krakow 2020.
- 78 NAK, Okręgowe Przedsiębiorstwo Przemysłu Zbożowo-Młynarskiego w Krakowie [Krakow District Grain and Milling Industry Enterprise], ref. no. 29/1778/80.
- 79 Krakow – Communal Inventory of Monuments, the latest version (19 August 2020); <https://www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/281325/karta>.
- 80 Attempts at repairing the buildings by the former owner of the property have failed.

Bibliografia / Bibliography

Literatura / Literature

- Ekspertyza stanu technicznego zespołu budynków produkcyjno-magazynowych zlokalizowanych w Krakowie przy ul. Ładnej 27*, oprac. mgr inż. Zbigniew Ratajewicz, Kraków 2020.
- Kraków. Zespół dawnego młyna Wieczysta przy ul. Ładnej 27. Dokumentacja historyczno-konserwatorska, oprac. Maria Kasprzyk, współpraca Leszek Danilczyk, Kraków 2020, mps.
- „20 lat Ludowego Wojska Polskiego: II Sesja Naukowa Poświęcona Wojnie Wyzwoleńczej Narodu Polskiego, 1939-1945”, Warszawa 1967.
- Bogdanowicz J., *Zmiany wzrostu i wagi dzieci polskich w ciągu ostatnich 60 lat*, „Polski Tygodnik Lekarski” 1948, t. 3 (17), s. 525-531.
- Czerwińska W., *Narodziny portu*, [w:] *Dzieje Gdyni*, red. R. Wapiński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980.
- Drozd J., *Spółeczność Żydowska Gdyni w okresie międzywojennym*, Gdynia 2007.
- Encyklopedia Krakowa*, Warszawa-Kraków 2000.
- Kotewicz R., *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918-1939*, Biblioteka Krakowska nr 122, Kraków 1981.
- Krakowski Szlak Kobiet. Przewodniczka po Krakowie emancypantek*, t. IV, red. Ewa Furgał, Kraków 2012.
- Ogórek B., *Ewakuacja mieszkańców Krakowa podczas I wojny światowej. Przebieg i próba kwantyfikacji, warunki życia ewakuowanych*, „Krzysztofory – Rocznik Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, t. 32, s. 53-72.
- Ogórek B., *Nieoczywiste skutki I wojny światowej: wysokość ciała uczniów szkół krakowskich w latach 1919-1933*, [w:] *Budowa fizyczna człowieka na ziemiach polskich wczoraj i dziś*, red. M. Kopczyński, A. Siniarska, Warszawa 2017, s. 39-60.
- Olszewicz W., *Śląsk i Bałtyk*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku”, t. I, Katowice 1920.
- Paciorek A., *Uruchomienie i upaństwowienie przemysłu Krakowa oraz jego przeobrażenia w latach 1945-1949*, Kraków 1991.
- Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938, nr 1041.
- Rogowski M., *Pożary w zakładach przemysłowych*, PZU Biuro Prewencyjne, Warszawa 1947.
- Salon 1934. Katalog wystawy Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie*, Kraków 1934.
- Seifert M., *75-lecie Krakowskiej Gazowni Miejskiej*, „Gaz i Woda” 1932, R. XII, nr 10, s. 257-265.
- Sieroszewski W., *Brama na świat*, [w:] *Reportaże i wspomnienia. Publicystyka. Wiersze*, t. II, Kraków 1958.
- Spis abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów wraz z siecią P. A. S. T. w Zagłębiu Dąbrowskim. Według stanu z dnia 1 stycznia 1929, Kraków 1928.
- Stankiewicz R., Stiasny M., *Mały atlas linii kolejowych Polski 2011*, Rybnik 2011.
- Steinbach M., *W sprawie odżywiania ludności miasta Krakowa*, Wilno 1937.
- Supranowicz E., *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.
- Woźniczka B., Cieślukowa A., *Polacy na wygnaniu i w austriackich obozach w czasie pierwszej wojny światowej*, „Sowiniec”, t. 15 (1999), s. 51-88; *Wysiedlenie wojenne Krakowa w r. 1914-1915*, Kraków 1916.

Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, zeszyt 7: Woj. krakowskie, opr. T. Chrzanowski i in., Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria A, t. VII, Warszawa 1971.

Zbroja B., Myślik K., *Nieznany portret Krakowa*, Kraków 2010.

Strony internetowe / Websites

http://delibra.bg.polsl.pl/Content/24211/BCPS_26143_1929_Roczniki-Towarzystwa.pdf

<http://genealogyindexer.org/view/1939Ptel/1939Ptel%20-%200491.pdf>

http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/skany/telefon_1929/telefon_1929.pdf

<https://deon.pl/czytelnia/ksiazki/nieznany-portret-krakowa,262704>

<https://dziennikpolski24.pl/ryz-bogactwem-polskiej-gospodarki/ar/3253446>

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/550942/NDIGORPo27291.pdf>

<https://polskidomaukcyjny.com.pl/blogs/publikacje/17035800-salon-towarzystwa-przyjaciol-sztuk-pieknych-w-krakowie-1934-r>

<https://upadektechnikrakowa.blogspot.com>

https://uprp.gov.pl/sites/default/files/wup/1935/04/wup04_1935.pdf

<https://www.geni.com/people/Erna-Wasserberger/600000063551522844>

<https://www.geni.com/people/Ludwik-Wasserberger/600000053171857838>

<https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/de/jednostka/-/jednostka/14419056>

www.fotopolska.eu